

מפקד מפד"כ היציאה מהספינות

ספטמבר 1990

ספר זה מוקדש לזכר אבי

שלמה – זלמן מרקל, 1900, 1945

שנספה בשואה במטהאוזן באפריל 1945

ומקום קבורתו לא נודע

ולאחי שמאי מרקל

שנורה על ידי הגסטפו הגרמני

בעיר בוריסלב בשנת 1942 והוא בן 16 שנים.

אל הקורא:

בספר זה הנני מבקש לספר את קורותיי כפי שעברו עלי בזמן מלחמת העולם בשנים 1939-45, בעירי בוריסלב. כל אשר יסופר בספר זה הוא האמת כפי שחייתי אותה. היום, אחרי 48 שנות שתיקה חייב אני לספר לדורות הבאים את כל אשר עבר עלינו

בתקופה השואה, וגם לזכור את הכול. כל השנים האלה החנקתי בתוכי את כל אשר עבר עלי, והיום אחרי כל כך הרבה שנים חשתי צורך לכתוב את כל הזכור לי היום ולא, לא ידע איש את אשר עבר עלינו בתקופה זו.

בספר זה אני מספר את כל הזכור לי היום איך ומה קרה בעירי בוריסלב במחוז לבוב, באוקראינה המערבית, עיר אשר חיו בה יהודים רבים עד מלחמת העולם השנייה, ונהלו חיים יהודיים תוססים ונפלאים. בוריסלב השתייכה למחוז לבוב, עיר מחוז גדולה הנמצאת 120 ק"מ מצפון לבוריסלב. במזרח נמצאת עיר סטרי ובמערב סמבור. העיר הקרובה ביותר לבוריסלב היא העיר דרוהוביץ במרחק 13 ק"מ. בבוריסלב היו עד 1939 כ-2000 בארות נפט. זוהי העיר היחידה בפולין שבה נמצא כל כך הרבה נפט, שספק את כל צרכיה של פולין. תעשיית הנפט ספקה מקום עבודה כמעט לכל אוכלוסיית העיר. היו בה כ-50000 תושבים, מהם 15000 יהודים, 15000 פולנים וכ-20000 אוקראינים.

היה בה בית ספר ממלכתי יסודי אחד, גימנסיה אחת, ובית ספר יסודי לבנות. 85% מן החנויות ובתי העסק הקטנים היו בידי יהודים. גם התעשייה הזעירה (חייטים, סנדלרים, ספרים) הייתה 90% בידי יהודים. היו הרבה בתי כנסת יהודיים חרדים וחסידים כמו חסידי בעלז, גור, בולחוב ואחרים. בשבת היו כל החנויות סגורות, כל העיר משותקת.

מבחינה כלכלית היה מצב היהודים טוב יחסית, כולם מסודרים, עובדים או מעניקים שירותים. גם יהודים מאירופה ומארה"ב היו שותפים להרבה בארות נפט שבעיר.

נוסף לנפט היה בה גם מכרות. רוב הכורים היו כמובן פולנים או אוקראינים, מעט מאד יהודים עבדו שם. הרווח היה גדול והעבודה קשה. ליהודים הייתה קהילה מפותחת עם כל מוסדותיה, כמו משרדים, חברת קדישא, מוסדות חנוך (תלמוד תורה ובית ספר לעברית, בית יעקב בי"ס לבנות), קופות גמ"ח, הופיעו הרבה להקות תיאטרון בידיש, בקצור-חיים טובים, תוססים, יהודיים ממש.

ב-1

בספטמבר 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ופלישת צבא גרמניה לפולין, הכול התרחש מהר. הגרמנים נכנסו לבוריסלב בערך בראש השנה 1939, וכמובן התחילו מיד כל מיני גזרות נגד היהודים. למזלם של יהודי בוריסלב נחתם חוזה בין רוסיה וגרמניה ("חוזה מולוטוב-ריבנטרופ") אשר לפיו חצי פולין המערבית תשתייך לגרמניה, וחציה האחר, פולין המזרחית צורף לברית המועצות. כך פונתה בוריסלב במוצאי יום כפור 1939 על ידי הגרמנים. זה היה ביום שבת. למחרת, ביום ראשון בבוקר נכנסו לבוריסלב יחידות הצבא האדום. כך הודו היהודים לאלוהים שהצלם מידי הגרמנים: התארגנו תהלוכות ניצחון עם דגלים אדומים, רוב פועלי בוריסלב יצאו לרחובות לקדם בברכה את יחידות הצבא האדום ולהודות להן על השחרור מהגרמנים. רק האוקראינים היו מאוכזבים. הם אהבו מאד את הגרמנים כי חשבו שסוף סוף יתנו להם הגרמנים שטח בכל אוקראינה, גם המערבית וגם המזרחית כדי שיכריזו על מדינה משלהם. מסיבה זו היו האוקראינים בעד הגרמנים.

הם שנאו מאד את היהודים והיו אנטישמים ממש מלידה, כפי שאומרים, אילו יכלו היו רוצחים את כולם.

בוריסלב הייתה עיר שרוב תושביה עובדים, כך שהפרולטריון היה ברובו בעד סיפוח כל שטח אוקראינה המערבית לרוסיה, ובאמת נערכו בשנת 1940 בחירות וכמובן ש 99.9% – מהתושבים בקשו להיספח לרוסיה כרפובליקה האוקראינית הרוסית הסוציאליסטית. היו אלה ימי שלטונו של סטלין, הידוע כרוצח אכזר מאד. הבולשביקים התחילו ברפורמות, שלחו לסיביר גם יהודים עשירים החרימו את רכושם, וכמובן ששלחו לשם גם פולנים, בעיקר כאלה ששרתו בצבא הפולני כקצינים.

המשטר היה סוציאליסטי קומוניסטי, כך שכל החנויות בעיר שהיו בבעלות יהודית הוחרמו. נפתחו חנויות ממשלתיות וקואופרטיבים, גם בתי המלאכה הפכו מכאן ואילך לשותפויות קואופרטיביות. אין יותר יוזמה פרטית, הכול שייך לממשלה. דבר חיובי שקרה במשטר הקומוניסטי - כל בתי הספר היו פתוחים לכל ללא תשלום, ומי שרק רצה ללמוד הרי שכל בתי הספר עמדו לרשותו. רוב בתי הכנסת נסגרו כמובן, כי לא באו יותר להתפלל בהם.

בסך הכול החיים היו נסבלים, מי שעבד יכול היה להתקיים בכבוד. כמובן שמשטר קומוניסטי אינו כמו המשטר הקפיטליסטי. ליהודים הוקל במקצת, כי באופן רשמי ולפי החוקה אסור היה להציק להם, לקלל, לגדף, וכו'. כך שהחיים תחת המשטר הרוסי היו די טובים בעיקר לנוער.

היות שכל שטח אוקראינה המערבית סופח לרוסיה, חלו גם כל חוקי רוסיה על שטח זה, כך נקראו אזרחים מגיל 21 לשרת בצבא האדום כחיילים, והרבה נוער גם יהודי כמובן גויס לצבא. מזל היה לאותם בחורים אשר שרתו בצבא האדום. גם אלה שנשלחו לסיביר – רובם נשארו בחיים אחרי מלחמה כה קשה ולא היו צריכים לעבור את כל הגהנום שהתחיל עם הגרמנים משנת 1941 עם פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה.

ביום 22.6.1941 התנפלו צבאות גרמניה על הצבא הרוסי בכל החלק המערבי של אוקראינה הרוסית כמו גם על החזית הצפונית בבילורוסיה.

אני זוכר היטב את היום בו עזבו הרוסים את בוריסלב, נסוגו עם כל כוחותיהם. אנו גרנו ברחוב לוקשיביצה 54, לא רחוק ממפעל השעווה. הרוסים השמידו את המפעל בזמן הנסיגה, ושרפו גם כמעט חצי מרחוב לוקשיביצה, ביניהם גם ביתנו שבו גרנו שנים. עמדנו בחוץ כל המשפחה, אבי, אמי, סבתי, אחי ואני והסתכלנו איך אוכלת האש את כל הבית על תכולתו, ואין מושיע. כך נכנסו הגרמנים לעירנו בוריסלב למחרת בבוקר, יום שלישי ואנו ועוד יהודים נשארו ללא קורת גג. עלי לציין שברחוב לוקשיביצה היה רוב נכבד ליהודים. 95% – מתושביו היו יהודים, ורק 5% אוקראינים או פולנים. הרחוב עם כל הבתים והחנויות שבו היה רכוש יהודי, וכך נשרף הכל.

האוקראינים שמחו מאוד כמובן עם כניסת צבא היטלר, שוב קוו שהיטלר ייתן להם מדינה אוקראינית חופשית. עם כניסת הצבא הגרמני לבוריסלב באותו יום רביעי נתן השלטון הגרמני החדש 24 שעות חופש פעולה לגויים נגד היהודים לעשות בהם כרצונם: להרוג, להשמיד רכוש, לשרוף, לגנוב, לקחת הכול. וכך היה: מסות של אוקראינים מן הכפרים מסביב הגיעו עם גרזנים, אתים, מקלות, והתנפלו על היהודים, שרפו, לקחו ורצחו את כל מי שתפסו. באותו יום נרצחו 182 יהודים. רוב האוכלוסייה היהודית הסתתרה, מי במרתף ומי בחוץ, ביערות. כל מי שנתפס בידי הגויים האספסוף אשר חכה שנים לעשות שפטים ביהודים, נרצח.

לנו לא הייתה קורת גג ולכן היינו בחוץ, בא אלינו גוי מכר של אבי, כשעמדנו במקום הבית השרוף, והודיע לנו כי יש פוגרום ועלינו להסתתר. עלינו כולנו לצרף שעמד לא הרחק מן הבתים השרופים, וישבנו שם כל היום והלילה. שמענו צעקות האספסוף, ראינו גם איך מובלים יהודים להרג, במכות רצח. עגלות עמוסות רכוש יהודי הובלו לכפרים. היו אפילו שפרקו גגות בתים (שהיו בנויים מפח) ואותם העמיסו על העגלות לכפרים.

זה היה היום הראשון לכניסת הגרמנים לבוריסלב, אז עוד לא ידענו ולא חלמנו מה מחכה לנו בעתיד הקרוב. מכל הרחובות בעיר נשמעו זעקות משפחות הנרצחים. יהודים אספו עגלות יד ובהן אספו את מתיהם והעבירו לבית הקברות היהודי, שם קברו המשפחות את מתיהן. באותו יום חפשנו אנו מקום מגורים, וידיד המשפחה הובילנו לבנין שבו גרה משפחה רוסית בזמן השלטון הרוסי, וכמובן עזבה עם שאר המשפחות הרוסיות. נכנסנו לאותה דירה בת שני חדרים ומטבח. היו בה רהיטים, שולחנות, כסאות, ומיטות ארוכות. במלה אחת, כל מה שצריך וכך התחלנו להתארגן לחיים חדשים.

למחרת הוציאו הגרמנים גזרות משוננות: אסור היה ליהודים לעזוב את שטח העיר, מותר רק להסתובב בסביבת מקום המגורים, כל יהודי מגיל 13 חייב לענוד על ידו הימנית סרט ובאמצעו מגן דוד כחול, כדי שיוכלו לזהותו מרחוק. כל יהודי מגיל 13 חייב היה להתייצב כל בוקר לעבודת כפיה, ללא תשלום כמובן. הגרמנים בחרו כמה יהודים נכבדים ומינו אותם ליודנראט, מין שלטון יהודי פנימי, אשר למעשה חייב היה לשרת את האינטרסים של הגרמנים. אותם פקידיים נבחרים היו צריכים להכין רשימות של כל יהודי העיר, והם היו אחראים למשלוח יהודי בוריסלב כל יום לעבודה.

כך עשו היהודים את כל העבודות השחורות והמלוכלכות, כגון ניקיון העיר, ניקוי דירות שהרוסים עזבו והכנתן לדיירים גרמניים חדשים, סלילת כבישים, ובכלל כל מיני עבודות אפשריות.

אני הייתי אז בן 17 וכמובן גם אני הייתי חייב להתייצב כל יום לעבודות כפיה. יום אחד עבדתי באיסוף תחמושת שנשארה אחרי הצבא הרוסי, והכל תחת עיניהם הפקוחות של החיילים הגרמניים, ללא הפסקה ללא תשלום, וכמובן ללא אוכל. מזון בכלל היה קשה להשיג, אפילו לאלו שהיה להם כסף. לנו גם כסף לא היה. על החנויות שעברו לבעלות פולנית או אוקראינית נתלו שלטים שאמרו: "לכלבים

וליהודים הכניסה אסורה!" , כך שאפילו לקנות מזון בחנות היה בלתי אפשרי. נוסף לכך כל המצרכים החיוניים כגון לחם, קמח, אורז, סוכר, תה וקפה לא היו בכלל בנמצא, הייתה הרי מלחמה בין גרמניה ורוסיה. הכל היה בעבור החיילים, כך שכל המצרכים החיוניים האלה היו ניתנים לאוכלוסייה בקצוב לפי כרטיסים, כמובן שאת ההקצבה הגדולה ביותר קבלו הגרמנים, אחריהם פולקסדווייטשן (אלה היו אנשים שהייתה להם איזושהי קרבה לגרמנים), אחריהם אוקראינים ופולנים. היהודים זכו גם הם לקצבה אך אלה היו הסוגים הזולים. היודנראט קיבל אישור לפתוח חנות לחלוקת לחם, קמח וסוכר לאוכלוסייה היהודית גם לפי כרטיסים שבועיים וכך קרה שאבי קיבל עבודה בחנות כזו. עלי להדגיש שהודות לכך שאבא עבד בחנות כזו היה מקבל כל יום 1/2 ככר לחם (1 ק"ג) חינם, וזה היה המון ועזר לנו איך שהוא להתקיים, כי הקצבה השבועית לאיש הייתה 2 ק"ג לחם לשבוע אחד.

אחרי שהתארגנו בדירתנו החדשה, ובימים שהייתי חוזר מהעבודה בשעה 4:00 אחה"צ, הייתי חייב לעשות כל מיני עבודות בבית. גם אני וגם אחי שהיה צעיר ממני בשנתיים, היו לנו חברים פולניים ואוקראיניים, ידידים מלפני המלחמה, שאהבו והעריכו מאד את אבי. אבל בזמן הגרמנים פשוט פחדו לבוא לאזור היהודי. לפעמים בלילה היו מתגנבים אלינו מביאים קצת ירקות משדותיהם, קמח, תפוחי אדמה, וכמובן אוכל. המזון היה הדבר היחיד החשוב בזמן זה. נוסף לכך הייתה זו רק התחלת השלטון הגרמני, ואפשר היה עוד לקבל אצל הגויים בתשלומים (כמובן רק כאלה שהכירו או בטחו איש ברעהו) חיטה. את אותה חיטה היינו אחי ואני טוחנים בבית במטחנת קפה או בשר, וכך קבלנו קמח. העבודה הייתה מפרכת. כל יום היינו אחי ואני חייבים לטחון חיטה, וזה ארך 4 שעות לכל אחד מאתנו העבודה הייתה קשה, כאבו לנו הידיים ומרוב כאבים לא ישנו היטב, אבל לא הייתה ברירה עשינו את העבודה כדי שנוכל להתקיים.

מאותו קמח שטחנו היו אמי וסבתי אופות לחם. הן היו מערבבות את הקמח הזה עם תפוחי אדמה, כך שהלחם שאפו יהיה כבד יותר והיו מוכרות ליהודים לפי יכולתם: אחד קנה 100 גרם, אחר 200 גרם. וכך כל יום היו מוכרות 8 ק"ג לחם. מזה היה רווח של 2 ק"ג לחם, וזה היה באמת הרבה מאד.

בגלל חוסר מזון בגלל הלכלוך המים המזוהמים, פרצה מגפת טיפוס הבטן ויהודים רבים מתו במחלה נוראה זו. גם מרעב היו מתים ברחובות עשרות אנשים, נשים, וילדים כל יום. מחוסר מזון התנפחו פניהם ורגליהם וכך נסחבו עד שהיו נופלים ברחוב מתים. נורא היה לראות מחזות אלה, צעקות, בכי, ולפעמים גם צחוק נורא. כל אחד בזמן הזה חשב רק על עצמו כדי לשרוד, לא עזר איש לרעהו. הגענו למצב שיהודי אחד פחד מהשני.

בערך בחודש אוגוסט 1941 דרשו הגרמנים מאנשי היודנראט לספק להם פרוות לצבא הגרמני שלחם ברוסיה. כל יהודי העיר היו צריכים להביא לקולנוע "גרזינה" את פרוותיהם, וגם נעלי עור חזקות כמו נעלי סקי. לא היה יהודי אחד שהתחמק מצו זה. נאספו מאות פרוות ומאות זוגות נעליים. מאותו יום אסור היה ליהודי להחזיק ברשותו פרווה או ללבשה, אפילו שהחורף שם בבוריסלב היה קר מאוד.

אחרי כן דרשו מפקידי היודנראט רשימות של 5,000 יהודים וכתובותיהם. הגרמנים רצו שהיודנראט יספק להם 5,000 איש למשלוח לכל מיני עבודות מחוץ לבוריסלב. כמובן שאנשי היודנראט ספקו להם כתובות ושמות יהודים, אבל כשבאו הגרמנים לפי אותן רשימות לבתי היהודים לא מצאו אותם בבית. אז גייסו הגרמנים את הגסטפו, המשטרה האוקראינית האזורית ושוטרים גרמניים והתחילה "אקציה". התחילו ללכת מבית לבית, להוציא יהודים מבתיהם להעמיסם על משאיות צבאיות ולהובילם לתחנת הרכבת. כך אספו כמה אלפי יהודים בעיר, והרכבות נסעו לכוון בלתי ידוע. רק מאוחר יותר אחרי גמר המלחמה נודע לנו כי אותם יהודים הוסעו לבלז'ץ ושם במחנה ההשמדה הזה, הומתו בתוך המשאיות ע"י החדרת הגז מצינור הפליטה לתוך המשאיות וכך הושמדו נחנקו למות ונקברו בקבר אחים או נשרפו. אחרי אקציה זו הופסקו עבודות הכפייה. האוכלוסייה היהודית בבוריסלב ירדה מ 15000 יהודים בשנת 1939 ל 10000 איש בשנת 1941. כל יהודי מגיל 13 היה חייב להירשם במשרד עבודה גרמני לקבל תעודת עבודה. העבודות שחולקו ליהודים היו ברובן עבודות סלילת כבישים וניקיון. חלק מן היהודים היו עובדי פקידי היודנראט.

היודנראט שכן ברחוב קושציושקי ליד התותח. שם היה לפנים בית הספר לעברית, בנין תלמוד תורה וגם Dom בית יהודי, זה היה אולם גדול לאירועים, אספות, הצגות. על יד "בית יהודי" היה מגרש גדול, ובו היו מתאספים היהודים, שם גם היו צריכים להתייצב לעבודה.

בוריסלב היא עיר שבמרכזה עבר נהר טישמניצה (tysmienica) נהר שמימו מלוכלכים מזפת, שמן ונפט גלמי, שאי אפשר היה להתרחץ בו או לשתות ממנו. מעל הנהר הזה במרכז העיר נבנה גשר, א'. למעשה הצומת המרכזי משם פנו ארבעת הרחובות הראשיים של העיר לארבעה כוונים: לצפון רחוב דרוהוביצקה, שהוביל עד העיר דרוהוביץ: לדרום קושציושקי, רחוב ראשי בבוריסלב עד השכונה מרזניצה: למערב רחוב לוקשיציבה, ולמזרח וולנקה, שהוביל עד עיר הקיט טרוסקאביץ. סביב אותם ארבעה רחובות ראשיים היו פזורות השכונות דברי, נובי שוויט, טרגוויצה. כל מרכז העיר, כולל אותן שכונות, היה מאוכלס יהודים. פה ושם אולי גר גם איזה גוי. כל החנויות, העסקים, המשרדים, בתי מלאכה באותם רחובות וגם בתים היו שייכים ליהודים. לא פלא שהאנטישמיות הייתה כה גדולה בעיר: הגויים ממש שנאו את היהודים מכל הלב ושמחו לעזור לגרמנים לחסל את היהודים השנואים.

הגטו – הגרמנים הקציבו ליהודים שכונות לגטו, בעיקר חלק מרחוב לוקאשביצה והגשר המרכזי, כולל כל שכונת דברי. כל יהודי בוריסלב היו חייבים לעזוב את דירותיהם ולעבור לגטו. הגטו לא היה סגור בחומה או בתיל. כל השטח היה פתוח מכל הצדדים, כניסה ויציאה ממנו הייתה חופשית לגמרי. ליהודים רק אסור היה לגור מחוץ לגטו וכך אותם יהודי העיר אשר נשאר בחיים אחרי האקציה השנייה התחילו לנהור לגטו, לתפוס דירות. גרו 2-3 משפחות בדירה אחת, או יותר נכון כל משפחה בחדר אחד. נכון שהמצב הכלכלי השתפר קצת אצל היהודים כי מכל משפחה בת כמה נפשות הוציאו הגרמנים והשמידו כמה, וכך נשאר בן משפחה אחד או שנים שהיה להם קל יותר מבחינה כלכלית, או שנפטרו כמה בני משפחה מרעב או מטיפוס ונשאר פחות אנשים במשפחה, ושוב היו פחות פיות להאכיל.

צחוק הגורל הוא. חוץ מזה, כשרשמו את היהודים במשרד העבודה ושלחו כל אחד מעל גיל 13 לעבודה אזי גם יהודים קבלו שכר עבודה אמנם שכרם היה קטן ללא השוואה מהשכר הרגיל או משכר עבודתם של הגויים. אבל משהו בכל זאת קבלו. נוסף לכך כל מי שעבד קבל גם הקצבה שבועית של מוצרים כמו לחם, קמח, וסוכר.

ליהודים בגטו לא היה רדיו, לא שמעו חדשות, לא היה עיתון, לא ספרים גם לא היה לזה זמן או כח. כל אחד ואחד חשב רק איך לעבור את הזמן הקשה, את העבודה הקשה, איך לסדר שיהיה לו אוכל. בזמן ההעברה לגטו מי שהיה לו מה למכור (תלבושות, רהיטים, דברי ערך) ומי שיכול היה, מכר אותם בחצי חנם לגויים שפשטו לעיר מכל הסביבה כדי לרכוש כמעט בחינם את כל רכוש היהודים. מי שהתמזל מזלו והרוויח קצת כסף לא היה מתחשב בכלום, היה קונה אוכל. כולם ידעו שהיה קשה בתנאים כאלה לשרוד. הגרמנים היו באים כמעט כל לילה לבית אחד בגטו, שודדים (אם היה עוד מה לשדוד), היו מכים מכות רצח, גם יורים והורגים. המצב היה בלתי נסבל, יום עבודה קשה, תנאים ללא תנאים, ללא מספיק אוכל, בכפור החורף ונוסף לזה שום תקווה לשרוד. למרות הכול כל אחד ואחד, כל יהודי לעצמו חשב רק על עצמו ואיך להישאר בחיים בלי להתחשב בשום דבר ובאף אחד.

אני צורפתי לקבוצה של ארבעה יהודים מומחים בתחום הנפט והמכונות ששימשו את בארות הנפט. זוכר אני שניים מהם, ברל ודב. אני לא זוכר את שמות משפחתם. זוכר אני רק שלפני המלחמה היה להם מחסן גדול של ברזל ישן. הם היו קונים ומוכרים ברזל ישן. היו בין עשירי העיר אבל גם מומחים גדולים למכונות וחלקי חלוף לבארות הנפט. צורפתי לאותם ארבעה יהודים ויחד היינו יוצאים כל בוקר בשעה 5:00 לעבודה. כל יום היינו יוצאים לבאר נפט אחרת ושם היינו אוספים חוטי ברזל שהיו נשלחים לעיר קוטי. שם שמשו חוטי הברזל האלה לבניית תרטבות להובלה על נהר הדנייסטר. כך עבר עלי חורף 1942. עבדנו בבארות הנפט רוב העובדים היו גויים ולכולם הייתה מעט רחמנות עלי, כי הייתי נער צעיר ויפה ועבדתי טוב עם כל הנשמה. לכן הייתי מקבל קצת אוכל מהגויים. אותם גויים היו עובדים מקצועיים ולכן קבלו משכורת טובה בעבור עבודתם וחיו בדירות היפות שלקחו מהיהודים. אצלי כמו אצל כל היהודים, העיקר היה האוכל. וכך הודות לעזרה קטנה באוכל שקבלתי מהם יכולתי להמשיך לשרוד הלאה, הלאה.

לדירה בה גרנו בגטו נוספה משפחה וייסבר, אב, אם, שתי בנות ובן. כולם בחדר אחד. אמי, אחי, סבתי ואני בחדר השני, כך חיינו חלמנו וקווינו כל אחד בנפרד לעבור רק את התקופה הקשה. כל אחד האמין שיישאר בחיים. הייתה לנו אמונה גדולה באלוהים שלא יעזוב אותנו. הגברים היו מניחים תפילין כל יום ומתפללים לאלוהים. הייתה לנו אמונה אדירה שנישאר בחיים.

בגטו בבוריסלב חיו בתקופה ההיא עוד 10,000 יהודים. יום יום היו יוצאים לעבודה, כל יהודי חפש לו איזושהי עבודה כי חשבו שמי שיעבוד לא ישלח למקום אחר לעבודה. עד אז האמינו כולם שמי שנשלח מן העיר בטרנספר הקודם, נשלח לעבודה בגרמניה או במקום אחר.

כמה קבלנים גויים עבדו בחיפושי בארות נפט חדשות. היה צורך לישר את הקרקע ההררית שבבוריסלב, ולכן קבלו ברצון יהודים לעבודות חפירת בורות באדמה וישור הקרקע, עבודה פיזית קשה מאוד. יהודים אשר תמיד היו סוחרים או בעלי מלאכה לא ידעו עבודה פיזית, אבל ברירה לא הייתה – חייבים היו לקבל עבודות כאלה. נפתח בעיר משרד עבודה גרמני וכל יהודי חייב היה להירשם במשרד ולקבל תעודה עם תמונתו (Meldekarte Ausweis) שם גם שיבצו אותו לעבודה.

אני נשלחתי לעבוד בעירית בוריסלב בסלילת כבישים. הרחוב הראשי בבוריסלב היה משובש מאוד לאחר הטנקים הרוסיים שעברו בו, ולכן התחילה העירייה בשיפוץ הדרך. איך עבדנו אז בכביש: היו מביאים אבנים גדולות במשאיות ומורידים אותן בצדי הכביש. מובן שבהעמסת המכוניות ובפריקתן עבדו יהודים אשר מימיהם לא ידעו עבודה פיזית. קבוצת אנשים הייתה מרסקת את האבנים הגדולות האלה לאבנים קטנות מאוד בפטיש שהיה על מוט עץ באורך מטר. היה צריך להרים את הידית גבוה ולהכות חזק על האבן כדי שהפטיש יפוצץ אותה. עבודה מפרכת. לאותה עבודה קשה נשלחו יהודים אשר היו תמיד יושבי בתי ישיבות, לומדי תורה אשר שום עסק לא היה להם עם עבודות כאלה. אני הייתי אז נער צעיר, הצעיר היחיד בין האנשים שנשלחו לעבוד עבודה שחורה וקשה זו. צעיר הייתי, בריא וחזק, כך שעלי לא השפיעה עבודה זו לרעה אלא להפך, פיתחתי שרירים ועבדתי בכל המרץ. היו משלמים לנו איזושהי משכורת קטנה כל שבוע בעבור עבודתנו זו. קבוצה שנייה של יהודים הייתה מעמיסה אבנים קטנות על מריצות ומובילה אותן על הכביש, שם היו עובדים יותר מיומנים ורק גויים היו מישרים את האבנים על הכביש, עליהן היה עובר מכבש ולוחץ אותן חזק לאדמה. קבוצת עובדים אחרת, גם היא של גויים מיומנים, הייתה שופכת על שכבה זו חול שוב מישרים את החול שיהיה ישר ושווה בכל מקום, ושוב היה עובר המכבש וכך היו מישרים ובונים כבישים אז בשנת 1942.

יהודים אלה אשר עבדו עבודה פיזית קשה זו היו ממש מתמוטטים, והגרמנים והאוקראינים היו מכים בהם בקתות רוביהם או במקלות. כל יום היו הורגים כמה מהם. אני עשיתי את העבודה הזאת בנאמנות. נכון, הייתי צעיר ובריא וכך מנהלי העבודה היו מרוצים ממני. ואחרי שבוע ימים הוציאוני מן הקבוצה הזאת שעבדה בריסוק אבנים, והעבירו אותי כפרס לעבודה קלה יותר, שפיכת חול על הכביש. יחסית הייתה זו עבודה הרבה יותר קלה, ונוסף לזה הייתי אז יהודי יחיד בין עובדים גויים. לא התרגשתי במיוחד מזה. פעם אחת בחורף כל העובדים היו מכורבלים במעילים, ירד שלג ואנו עומדים באמצע הכביש ועובדים, ואני מזיע מאוד. בזמן העבודה הורדתי את מעילי, וקיפלתי את שרוולי החולצה וכך המשכתי בעבודה בשרוולים חפופים. הדרך הייתה כמעט גמורה. זה היה בקטע קרוב מאוד למשרדים הראשיים של חברה של תעשיית הנפט, חברה גרמנית גדולה.

בבוריסלב באותם ימים עוד לא היו מכוניות פרטיות או אחרות, זוכר אני שבכל העיר הייתה מכונית פרטית אחת והיא של יהודי עשיר מאוד ושמו הקר. כשהייתה המכונית עוברת ברחוב כולם היו רצים להביט בה, זוכר אני כי הייתה זו סקודה צ'כית. כמובן שבשנת 1939 החרימו הרוסים את המכונית ושלחו את בעליה עם משפחתו לסיביר עם יתר עשירי העיר. היו בבוריסלב שני אוטובוסים. ברחוב

פאנסקה הייתה תחנת היציאה שלהם והם היו נוסעים כל יום 13 ק"מ מבוריסלב לדרוהוביץ'. היו גם שלוש מוניות גם הן בבעלות יהודים, אני זוכר רק שכדי להתניע את המכונית היה צורך לשובב מנואלה וכך להניע את המנוע.

בזמן הכבוש הגרמני בשנת 1942 כל המנהלים הגדולים נסעו בכרכרות עם סוס רתום אליהן. וכך באותו יום חורף סגירי כשאני עומד באמצע הדרך עם את ומפזר חול בחולצה ששוויליה מקופלים, עוברת לידי כרכרה ובה יושב גבר מבוגר שהראה עלי ביד ואמר לי להתקרב אליו. עמדתי קרוב והוא שאלני לשמי עניתי "מרקוס מרקל", האיש אמר שהוא מנהל ראשי בחברת הנפט הגדולה בסקידען והוא רוצה שאעבוד אצלו בחברה. עלי לבוא למחרת למשרדו, ושם יגידו לי את כל הפרטים לא חשבתי הרבה, חושי אמרו לי כי עבודה גרועה יותר מזו שבכביש לא יכולה להיות אלא להפך – עבודה הרבה יותר טובה וקלה. הסכמתי מיד אבל אמרתי לאיש כי איני רשאי כיהודי לעזוב את מקום עבודתי וללכת למשרדו תשובת האיש הייתה: "שמי סיגיסמונד ואני בעל הבית בעיר הזו. למי שתפנה כולם יעזרו לך. אתה תשכח מעבודה בעירייה ותעבור לעבוד בחברה שלי". אמר ועזב. כל הגויים ששמעו על האיש הזה איחלו לי הצלחה, ואני חייב להגיד שכולם שמחו אתי. כשבאתי למחרת לעבודה כבר חכה לי מנהל העבודה בכבודו ובעצמו והוא אשר הלך אתי אל משרדי חברת Beskiden / שם ידע השומר וידעו הפקידים כולם שצריך להגיע נער יהודי, והפנו אותי ישר למשרד. האיש סיגיסמונד אשר ישב במשרד מפואר עם מזכירה בהיכנסי ללא שום טקס הפנה אותי אל מזכירתו והיא שהייתה צריכה לטפל בכל עניני.

קודם כל התחיימה את תעודת העבודה שלי בחותמת של בסקידען כי אני אחד בעובדיה. למעשה היה זה תקדים: ראשון היהודים התקבל לעבודה בבסקידען. היא שמה חותמת עגולה על הסרט הלבן עם מגן דוד סמל היהודי על יד ימין. נוסף לזה קיבלתי מין דף לבן מודפס עם סמל החברה ובו הדפיסה את שמה, אשור המאשר כי אני עובד בבסקידען ומותר לי להסתובב חפשי בעיר ללא ליווי כלשהו גם ביום וגם בלילה. עלי להדגיש שתמיד בלילה היה בעיר עוצר מוחלט וגם לגויים היה אסור להיראות ברחוב. וכאן בא אשור המאפשר לי להיות בחוץ גם בלילות, למרות העוצר. זה נקרא בגרמנית Sperstunde. להיות ברחוב היה משהו גדול מאוד בזמנים ההם. אחרי כל הפרוצדורה הזאת אמרה לי המזכירה כי עלי להתייצב למחרת במקום עבודתי החדש – מחסן מכונות שנמצא ברחוב שצעלצקה. שם מנהל המחסן הוא שצפניק. עלי לגשת אליו והוא יספח אותי לעבודה. המחסן נמצא לא רחוק ממגרש הכדורגל של שצעלעץ (זאת הייתה קבוצת כדורגל Strzelec פולניה בעיר) וליד בית הספר התיכון Gimnasium זה היה הכול. כאשר רציתי לעזוב קרא לי שוב מר סיגיסמונד אליו ואמר לי כי עלי לדעת שמנהל המחסן בו עלי לעבוד הוא גרמני חשוב, קצין בצבא הגרמני אשר נפצע במלחמה עם הרוסים בראשו לכן שוחרר מן הצבא והוא מנהל את מחסן המכונות. הוא איש קשה מאוד, דקדקן, קפדן, אצלו צריכים רק לעבוד אי אפשר לשחד אותו, או אפילו לדבר אתו, הוא כמו כל קציני הצבא הגרמניים שאינם מבינים חכמות. כל שעלי לעשות הוא להיות עובד מסור למלא את כל הוראותיו וזה יעזור לי לחיות בשלום ואולי גם להישאר בחיים.

בזה נגמרה שיחתנו. אמר לי להתראות (Auf wiedersehen) וכך עזבתי את המשרד וחזרתי הביתה לגטו.

שוב עלי לציין ולהזכיר שבעירנו בוריסלב באותם ימים לא הייתה שום תחבורה עירונית או אוטובוסים. היינו צריכים ללכת ברגל לכל מקום, לעבודה, או אפילו בהיותי ילד תלמיד בית ספר הרבה קילומטרים רגלי, לא חשוב אם היה גשם, שלג, רוחות עזות, לא הייתה ברירה. כך גדלנו כולנו וזו הייתה המציאות.

ובכן הגעתי באותו יום הביתה לגטו לקראת שעת הצהרים ומה קרה בינתיים בגטו? אי שקט, אנשים עצבניים רצים פה ושם ולא מדברים איש עם רעהו רק רצים או הולכים מהר מאוד. אבי הרי עבד בחנות היודנראט למכירת מצרכי מזון ליהודי הגטו, ופתאום הוא בבית ומספר לי גם שמהו עומד לקרות בעיר, כנראה אקציה חדשה (האקציה השלישית). הייתה איזה שהיא הדלפה מהיודנראט ולפי זה ספרו אנשים שכל פקידי היודנראט עבדו כל הלילה על רשימות היהודים שדרשו הגרמנים כדי לשלחם כביכול לעבודה למקום אחר.

שוב אני מדגיש שבאותו זמן אף אחד מיהודי בוריסלב לא ידע לאן נוסעים המשלוחים. רק אחרי גמר המלחמה נודע, משרידים שנותרו, שכל המשלוח מהאקציה השנייה, השלישית והרביעית נשלח לבלוז' להשמדה. אף אחד מיהודי בוריסלב שנשלחו באותם משלוחים לא נשאר בחיים, איש גם לא סיפר מה ראה שם בבעלזעץ רק יהודים מערים אחרות בסביבה, כמו לבוב וגם כאלה שעבדו שם בבלוז' כסגל במחנה ההשמדה הזה. יחידים ברחו והצילו את עצמם ויכלו לספר מה באמת היה שם בבעלזעץ, ואיך השמידו שם את כל יהדות מזרח אירופה במחנה ההשמדה הנורא הזה.

אבל באותו יום גורלי שוב דברנו וחפשנו עצה מה עושים, אבי אמר שכנראה ייקחו הגרמנים רק אנשים מבוגרים. אבי היה אז בן 44 ואמי בת 40, וזה כבר נחשב אז זקן. חשבנו שנערים בגילי 17-18-19, יישארו כאן בעיר לעבודה, הרי זו הייתה עיר תעשיית נפט אשר היה כל כך דרוש לגרמניה גם למלחמה. ובכן ההורים החליטו שהם יעזבו את הבית וילכו להסתתר בחנות שבה עבד אבי. הרי החנות סגורה חשבו, ומי יבוא לחפש אנשים בחנות סגורה? כל האנשים שעבדו בחנות החליטו לבוא לשם עם נשיהם בלבד להסתתר. אני זוכר שהיה שם אדם ושמו המרמן שלפני המלחמה הייתה לו חנות מכולת גדולה, גם משפחת המרמן וחבר של אבי ישעיהו קלייסט. היו אלה ארבעה משפחות אשר עבדו באותה חנות של היודנראט, כמובן שגם לאנשים אלה היה אישור רשמי שהם עובדי היודנראט. וכך לפנות ערב באותו יום אחרי הארוחה הלכו אבא ואימא מהבית והשאירו אותנו, אני, אחי בן 15 וסבתי בת 52, בבית. משום מה הם לא לקחו את סבתא אתם. מה הייתה ארוחת ערב באותם ימים? ובכן אימא הייתה מבשלת מין דייסה מקמח שחור. הייתה מרתיחה מים בסיר, שופכת קצת קמח ובוהשת אותו בתוך המים הרותחים, וכך יצאה דייסה ללא כל שומן, חמאה או שמן אחר (כי לא היה). כל אחד קבל צלחת דייסה כזו וזהו. וזה היה טוב מאוד, ממש מעדן. באותם ימים מאות אנשים גם זה לא היה להם. מובן שתמיד היינו רעבים.

אז ההורים עזבו, ואנו נשארנו לבדנו בבית. משפחת וייסבר שגרה בחדר השני בדירתנו. אב, אם, שתי אחיות ואח, גם הם עזבו. כולם הלכו לגוי מכר שמר וייסבר עבד בביתו. מר וייסבר היה חייט נשים והגויים באותם ימים התעשרו מאוד – הרי קנו כמעט בחינם מיהודים את בגדיהם, שמלות נשים, וגם שדדו את כל החנויות שהיו בבעלות יהודים. היו להם הרבה בדים, ולכן הייתה דרישה גדולה לחייטים שיתפרו או יתקנו להם כל מיני תלבושות. כך עבדו החייטים בבתי אותם הגויים כל יום, קבלו שם אוכל, וזה היה מאוד חשוב אז וגם איזשהו תשלום קטן. כך שמשפחת וייסבר יכלה ללכת לאותו גוי אשר מר וייסבר עבד שם כבר שבועיים. הרי כולם חשבו שאקציה כזו תמשך רק יום אחד או יומיים. הם עזבו והבית היה ריק. כפי שספרתי היו בדירתנו שני חדרים, אחד שלנו והשני של הוייסברים. הכנסנו את סבתא לחדר הוייסברים כי כך אמר אבי. סגרנו את דלת הכניסה לחדר והזזנו שני ארונות בגדים על דלת הכניסה לחדר, כך שלמעשה אי אפשר היה לראות שיש בכלל עוד חדר נוסף. אחי ואני נשארנו בחדרנו וכמובן היה עוד מטבחון קטן משותף לשתי המשפחות. הבית הזה בגטו אשר גרנו בו היה בית דו-קומתי, כמו רוב הבתים בעיר. היו גם הרבה בתים חד-קומתיים, בתים ישנים, בתי עץ וטיח, רצפת עץ, גגות פח או אפילו קש. הבתים היו מאוד עלובים וצמודים בית ליד בית. באמצע הייתה חצר גדולה ומסביבה שוב בתים קטנים ישנים של יהודים אשר בגטו. מול ביתנו היה בית יתומים. היו אלה ילדים קטנים עד גיל 10 שהוריהם נתפסו באקציה השנייה ונשלחו בטרנספורט, שילדיהם משום מה נשארו או הצליחו לברוח או הסתתרו.

היודנראט הקציב ליתומים אלה שלושה חדרים בגטו ומטעם היודנראט עבדו אתם אחיות, מורים, וטבחים. למחרת בבוקר, זוכר אני כי היה זה יום שלישי, קמתי מוקדם בבוקר בשעה 6:00 להתפלל כרגיל, כי הייתה אז אמונה עצומה באלוהי ישראל, שאחרי הנחת תפילין אלוהים איתי ושום דבר רע לא יוכל לקרות לי. כך עמדתי ליד החלון (החלונות פנו לשלושה כוונים) והתפללתי תפילת שמונה עשרה, ופתאום אני רואה ושומע צעקות איומות בגרמנית "ראוס, ראוס", בכי אדיר של ילדים. אני מביט ורואה איך הגרמנים ואנשי המשטרה האוקראינית מובילים וסוחבים את היתומים מבית היתומים הזה שמול דירתנו, זורקים אותם לתוך המשאיות כאילו היו חבילות, בכי נורא מפי הילדים, והשוטרים הגרמנים יורים באוויר אז הבנתי שכנראה מתחילה באמת האקציה. הורדתי את התפילין ירדתי מהקומה העליונה למטה כדי לדעת מה אירע כאן.

פתאום ניגש אלי שוטר יהודי ושמו מונדעג ברונגרבר, שכן לשעבר שלנו מביתנו שנשרף, ופקד עלי לברוח כי התחילה אקציה. נכון אמר, יש להם רשימות של יהודים את מי הם צריכים לקחת, אבל הוא בעצמו לא האמין בזה. רצתי מהר חזרה למעלה לדירה ואז כבר ראינו אחי ואני מהחלון שכל העיר התעוררה משנתה, הרבה מאוד חיילים גרמניים בתלבושת ירוקה ושחורה. היו אלה אנשי הגסטפו והס.ס. הרבה שוטרים אוקראינים, וכמובן לכל קבוצה היה מסופח שוטר יהודי. שהיה עוזר להם, ליודנראט הייתה משטרה יהודית שנקראה ordnungsdienst משטרת סדר. למעשה הקימו הגרמנים את היודנראט ובכלל זה גם את המשטרה היהודית, רק בכוונה תחילה שדרכם יוכלו לעשות ביהודים כרצונם, וכך באמת היה. פקידי היודנראט ספקו רשימות, המשטרה היהודית הייתה פעילה מאוד ועזרה להם בכל

אקציה. אותם שוטרים יהודים וכמוהם גם אותם פקידי יודנראט חשבו שבעבודתם זו יוכלו אולי לעזור למשפחותיהם או לעצמם להשרד.

מחלוננו ראינו אחי ואני איך מובילים יהודים במכות רצח, סוחבים ומעלים אותם על משאיות שהיו זזות ונוסעות כל הזמן מלאות יהודים. ראיתי פתאום איך סחבו את הרב, רבי יענקלה, איש צנוע ענו, לבוש טלית ותפילין, מכים בו בקתות רוביהם, ירקו בפניו, סחבו בזקנו השחור והיפה, וכך הרימו וזרקו אותו על המשאית, כאילו היה חתיכת עץ. האמת היא שאפילו לבכות לא יכולתי. אני יודע לא חשבתי באותו רגע בכלל על עצמי ולא על שום דבר, שמעתי רק יריות, רק את הזוועה. פתאום ראיתי גם סוחבים את מר מאיר גלנצמן, כהן יהודי בריא גוף, גם הוא בטלית ותפילין על ראשו, מכים אותו מכות רצח, זקנו האדום הארוך מכוסה כולו בדם. יהודי קדוש זה, אשר כל יהודי בוריסלב הכירוהו, הובל למשאית כמו בול עץ. אפשר שראיתי את שפתיו ממלמלות איזו תפילה. הכרתיו טוב מאוד. הוא היה כהן ובכל ערב פסח היה אבי מביא אותי אליו (כי הייתי הבכור) כדי שיגאל אותי כפי שגאל אלוהים את אחינו ממצרים ממכת בכורות – מסורת יהודית עתיקה. והנה מובילים את היהודי הקדוש הזה, ובאיזו צורה, למשאית הארוכה.

פתאום כמו באקסטזה, לא ראיתי כלום, לא שמעתי כלום והנה אני רואה פתאום קבוצת גרמנים ניגשת לחצר הגדולה שלנו, מרוקנים יהודים מכל הבתים שמסביב, מרכזים את כולם למטה בחצר ושם כמה שוטרים אוקראינים שומרים עליהם, מחכים עד בוא המשאית. עולים למעלה לדירתנו, נכנסים. בראש נכנס מפקד משטרה אוקראינית, שהיה ידוע כסדיסט גדול מייסטר נמץ (Nemez). גרמני אוסטרי גבוה מאוד, רחב כתפיים, "זלוב" אדיר כשמשון הגיבור להבדיל, בידו תמיד הפרגול, המקל לרכיבה על סוס, איתו ארבעה שוטרים אוקראיניים ושני שוטרים גרמניים מהמשטרה הגרמנית (schuttpolizei). הוא ניגש ישר אלי ושאל אותי: "איפה אתה עובד?" הוצאתי את הנייר ממשרד העבודה הגרמני ועליו חותמת בסקידן כי אני עובד שם. הראיתי לו את התעודה, הגשתי לו גם את האישור שמותר לי להסתובב בעיר חופשי. האיור חתום בידי מר סיגיסמונד, שהיה מנהל גדול של כל תעשיית הנפט בבוריסלב והסביבה, איש המפלגה הנציונל – סוציאליסטית הגרמנית, מפלגתו של היטלר. נמץ קרא בעיון את האישור, את תעודת העבודה שלי, השווה את התמונה בתעודה אלי, שאל אותי מי זה השני (הכוונה לאחי) ואיפה הוא עובד. ללא היסוס עניתי לו שגם הוא עובד בבסקידען. באותו רגע הכה אותי נמץ במקלו על הכתף, הסתובב לשוטרים ואמר להם בגרמנית: "אלה שני הבחורים נשארים כאן" ועזבו כולם את הבית. ידעתי שהפעם ניצלתי ושוב לא התייחסתי לזה כלל. הרי תמיד ידעתי שלי לא יקרה כלום. שוב ניגשתי לחלון, ראיתי איך הגיעה משאית. העמיסו עליה את כל היהודים שבחצר וכך התרוקנה החצר.

פתאום שוב צעדים במדרגות, שוב עולה נמץ עם ארבעה שוטרים אוקראיניים. הוא ניגש ישר לחדרנו, הזיז לבדו את ארונות הבגדים שהסתירו את הכניסה לחדר השני ונכנס פנימה. כמובן שמצא שם את סבתי. "הו הו", צעק וצחק, "ידו אלטע דו קומסט מיט אונץ מוטי". הוא הוציא אותה החוצה למטבח וכאן אני יודע מה קרה לי פתאום. התחלתי לבכות ולבקש מאותה חית-אדם, אותו נמץ גדול, שישאיר את סבתא. היא מבשלת לנו, היא מכבסת לנו, אנו כולנו עובדים, אני, אחי, ואבי, וכך

ביקשתי ובכיתי. הוא הסתכל עלי ועל אחי ושאל: "היכן אביך עובד?" עניתי: "ביודנראט". הוא שוב הרים את המקל, הכה את סבתא על הכתף וצעק עליה: "זקנה ארורה, היכנסי חזרה לחדר והישארי שם. אל תצאי!"

הוא בעצמו הזיז חזרה את הארונות על דלת הכניסה. הוא ושוטריו עזבו את הבית. בהיותו כבר למטה בחצר שלח שוב את אחד השוטרים אלינו להביא אותי למטה אליו. חשבתי שהוא רוצה לקחת אותי, אבל הוא רק אמר לי: "אתה רואה? יהודים שלכם הם אשר אמרו לי כי יש שם עוד חדר, ומשפחתכם שם מוסתרת. הבנת?" בזה נגמר הסיפור. הוא הלך, אני עליתי לבית וכבר הייתי בטוח לגמרי כי נצלנו. סבתא נשארה שם, בחדרם של הוייסבריס, מאחורי הארונות. אחי ואני עמדנו במטבח והסתכלנו לרחוב ובנעשה בו. ושוב רואים גרמנים מובילים יהודים מכל הצדדים, וסוחבים אותם ורעש והמולה.

כל זה היה לפני הצהרים.

באותו יום אחר הצהרים שוב באו אלינו לדירה אותם שוטרים אוקראיניים שהיו בבוקר ואשר נמץ פקד עליהם להשאיר את אחי ואותי בבית. הם נכנסו ואמרו שחסרים להם יהודים למלא את קרוונת הרכבת, לכן באו לקחת גם אותנו. אני לא חשבתי זמן רב, פשוט ניגשתי לחלון, צעקתי וקפצתי דרך החלון למטה שתי קומות. לא קרה לי כלום. קמתי והתחלתי לברוח. ברחתי לשכנה דברה ושם נשארתי עד החשכה. עם חשכה חזרתי הביתה אחי כמובן כבר לא היה. הבית היה פתוח כל הבתים היו פתוחים – הרי לקחו את רוב היהודים. ניגשתי לארון ומשם אמרתי לסבתא שלקחו את אחי.

בלילה בערך בשעה 10:00, בא יהודי ושמו קליינר מוטקי, ואמר לי שהאקציה נגמרה. חזרה גם בתו של שכננו בנר, רושקה, שעבדה בניקיון במשטרה הגרמנית בבולנקה. גם היא ספרה שהאקציה נגמרה והוסיפה שאנשי היודנראט ה"גדולים", הרץ נשיא היודנראט ואחרים, בהסכמת הגרמנים הביאו את משפחותיהם לבנין המשטרה הגרמנית בשכונת בולנקה ושם היו מוסתרות ומוגנות כל היום. אבל אחר הצהרים לקחו את משפחות אנשי היודנראט לרכבת והכניסו אותם לרכבות. כך היו הגרמנים נוהגים אפילו עם היודנראט, כנראה שכמו שאמרו לי השוטרים האוקראינים חסרו להם יהודים למילוי כל הקרוונות, אז הוסיפו גם את משפחות אנשי היודנראט.

באותו לילה הלכתי לאותה חנות שבה הסתתרו הורי ויהודים אחרים שעבדו בחנות, אמרתי להם שהאקציה נגמרה ומותר להם לחזור הביתה. אבי אמר שהם ראו ושמעו את כל האקציה, איך הובילו את היהודים למכוניות ואת המכות. אבי ביקש מאלוהים שישאיר לפחות ילד אחד, וכך אלוהים שמע אותו והשאיר לו ילד אחד. הוא בכה ולא יכול היה לסלוח לעצמו, איך יכול אב להשאיר את כל היקר לו, את ילדיו וללכת לבד להסתיר את עצמו. אבל אין מה לעשות כך היה. חזרנו הביתה מאוחר, בערך ב- 10:00 בלילה, למרות שאסור היה להימצא ברחובות בלילה. הלכנו בשקט. הורי עצרו את בכיים ויגונם וכך חזרנו הביתה. בבית היה אחי שספר שבזמן שהובילו אותו למכוניות היו הרבה יהודים ומהומה גדולה והוא פשוט

התחיל לרוץ. ירו אחריו, אבל הוא הצליח להימלט וכך בחושך חזר הביתה. כולנו הודינו לאלוהים על כך ששוב הייתה כל המשפחה יחד.

לפנות בוקר בא אלינו שוב אותו מוט'קה קליינר שעבד אצל הגרמנים והיה מומחה כלשהו (איני יודע למה). הוא בא לומר כי נודע לו מהבוס הגרמני ששוב מתחילה אקציה, שבליילה הייתה הפסקה וחסרים להם עוד כמאתיים יהודים למילוי המכסה ולכן עלינו להסתתר. הוא עזב והלך בעצמו להסתתר ואנו נשארנו בבית. לא היה לנו לאן ללכת. הכנסנו את אימא, סבתא ואחי שוב לחדרם של הוייסבריס, סגרנו שוב את הדלת באונות, ואבי ואני נשארנו בחוץ והחלטנו שכשיבואו הגרמנים נקפוץ דרך החלון החוצה, לא הייתה ברירה אחרת.

בערך בשעה 11:00 ראינו דרך החלון קבוצת גרמנים מתקרבת לביתנו ובראשם שוטר יהודי, ברנרד גלנצמן. ברנרד גלנצמן הוא היה בן-דודה של אמי. כשהגיע לכניסה הראשית של הבית אמר להם שחבל על הזמן, כי פה בבתים האלה אין בכל הסביבה אף אחד, הנה הכול פתוח ופרוץ לקחו את כל היהודים משם לפני כן. משום מה האמינו לו הגרמנים והסתלקו מהאזור. את זה ספר לנו לאחר האקציה כמובן. האמת היא שגם הוא היה בטוח שאין איש בבתים האלה. הוא לא עשה את זה כדי להציל אותנו, כי למעשה גם הוא לא ידע אם יש מישהו למעלה בדירה. האקציה נגמרה בסביבות השעה 14:00 הכול נהיה שקט. ראינו מהחלון בחורים צעירים הולכים יחד בגטו הביתה, כל אחד לביתו. ביניהם חברי הטוב ושכני מונדג קלר. שאלנו מה קרה והם ספרו לנו שהאקציה נגמרה. הם חוזרים מתחנת הרכבת, כך ספרו, מלאו הגרמנים 80 קרונות רכבת בכמה אלפי יהודים, בסך הכל כ-6000 – 5000. חוץ מזה ספרו שמר סיגיסמונד אותו מנהל הקונצרן הגדול בסקידען, היה שם בתחנת הרכבת והוריד מהקרונות כמאה בחורים צעירים בגילים 17-18-19 לעבוד אצלו בקונצרן. כך הציל למעשה את חייהם של מאה צעירים יהודיים. נוסף לזה ספרו כי הוא עבר מקרון לקרון וצעק את שמי "מרקל מרקוס". הוא חשב כנראה שגם אני נמצא באחד מהקרונות ורצה כנראה להציל גם אותי. שוב עברה תקופה קשה מאוד על יהודי בוריסלב.

עברנו שלוש אקציות וכל אחת הייתה אכזרית וגדולה מקודמתה. היה בכי גדול, צער גדול, ילדים אבדו את הוריהם, בעלים את נשותיהם, נשים את בעליהן. זה היה נורא. נרצחו גם כחמישים יהודים ששכבו חולים. הגרמנים פשוט ירו בהם סתם כך במיטותיהם. היו ילדים קטנים ותינוקות. לקחו אותם מידי הוריהם וחנקו אותם בידיים לעיני ההורים. ואלוהים שם למעלה ראה ושתק.

מולנו גרה משפחת chill שהייתה להם חנות שוקולד סיטונית גדולה ויפה לפני המלחמה. אנשים עשירים מאוד, יראי שמים, הסבא יהודי עטור זקן יפה ונקי מאוד. הם נכנסו לבית הרגו את אשתו – פשוט ירו בה בהיותה עוד בבוקר במטח. נכד קטן, ילד כבן שנה, הוציאו מידי אמו וזרקו אותו בחוץ על עמוד חשמל וכך מצא את מותו שם. דברים זועזועיים נעשו שם. ממולנו בגטו, בצדו השני של הכביש, היה בית חדש ויפה של משפחת לינהרד. לאותו לינהרד הייתה לפני המלחמה חנות ומפעל ליצור גלידה, הגלידה הטובה והטעימה ביותר בעירנו. בזמן הכבוש הרוסי הוחרמו החנות והבית והוא ומשפחתו נזרקו לצריף עלוב. אחרי הכבוש הגרמני שמע אחד

הגרמנים שיהודי זה נזרק על ידי הרוסים מביתו וממפעלו ואותו גרמני החזיר לו את ביתו, שהיה במקרה בשכונת הגטו. כך חזר עם משפחתו לגור בביתו-הוא. צחוק הגורל. אותו מפקד המשטרה האוקראינית נמץ האוסטרי, איש ענק, מרושע וסדיסט, שהיה מתפאר כל הזמן שהוא בעצמו הרג באקדח כך וכך יהודים, דווקא הוא מצא במר לינהרד חבר למשחקים והיה מדי פעם בא לבקר בביתו. זאת ראינו מחלון ביתנו. הרבה פעמים ביקר אצל לינהרד ויהודי בוריסלב ידעו שנמץ הוא ידיד של לינהרד.

לאותו נמץ היה עוד ידיד בעיר. היה בעירנו רופא שיניים, ד"ר גרינשפן, רופא בעל מוניטין גדול כרופא שיניים, הטוב ביותר בעיר. היה לו בית חדש, דו-קומתי שגבל עם בנין של המשטרה האוקראינית ברחוב ע. נמץ הקים בביתו קומה עליונה לעצמו, כך שבקומה ראשונה היה גרינשפן גר עם משפחתו, שם הייתה גם מרפאת השיניים שלו. אגב: כל אנשי המשטרה האוקראינים היו מרפאים את שיניהם אצל אותו ד"ר גרינשפן. נמץ היה גר מעליו, וכך היה מספר לאותו גרינשפן כל יום כמה מיהודי הגטו הרג.

באותה אקציה שלישית, אחרי שראיתי לפנות בוקר איך הגרמנים מוציאים החוצה את ילדי בית היתומים ומעמיסים אותם על משאיות, נכנסה קבוצה של השוטרים הגרמניים אל ביתו של אותו לינהרד. שמענו ירייה אחת, ובירייה זו התברר הרגו את לינהרד, חברו של נמץ. הם הוציאו וזרקו את גופתו בחצרנו, ושם הייתה מונחת יומיים עד גמר האקציה, כשהיהודים שאספו את כל גופות הנרצחים, אספו גם את גופתו. לפי סיפור בתו התברר שהיו אלה שוטרים מהעיר דרוהוביץ שלא הכירו את לינהרד ולא ידעו על קרבתו לנמץ, לכן הרגו בלי היסוס אותו ואת אשתו ובת אחרת לקחו אותם לתחנת הרכבת.

אותו נמץ כעס על מעשה זה. היה בעירנו עוד לינהרד אחד, אחיו של זה שנרצח. זכור לי שספרו בעיר כי לינהר זה, פרוון במקצועו, היה קומוניסט, ובזמן השלטון הפולני ישב גם בבית הסוהר. אותו נמץ אהב לבקר אצל אותו לינהרד בגטו ולשוחח אתו. הוא היה אדם מאוד פקח. וכך קרה שגם אותו לינהרד שהיה ידיד של נמץ לקחו הגרמנים ונשאר בנו, שהיה כבן 13 אז. אותו נמץ השד הגדול לקח את הילד בן ה-13 אליו למשטרה הגרמנית ושם החזיק עד השחרור הרוסי, וכך ניצל הבחור ונשאר בחיים. היום הוא משרת לפי הידוע לי כקצין גבוה במשטרת ישראל.

במשטרה האוקראינית היה עוד יהודי ושמו רייצס, שהיה יהודי מלומד. הוא לימד את השוטרים האוקראינים גרמנית. גם אתו אהב נמץ לשוחח, כמובן בגרמנית בלבד. גם אותו ידיד רייצס נשאר בחיים כי הודות לנמץ לא היה בא לגטו בכלל. הוא היה כל הזמן שם, במשטרה האוקראינית וכך עבר את כל האקציות. כנראה התמזל המזל ליהודים יחידים. למעשה אפשר להגיד שכמעט לכל גרמני בתפקיד גבוהה היה איזושהו יהודי ("מוישל'ה") שאותו פשוט היה צריך, אם לשיחות, או לאיזושהי עבודה, או מאיזושהי סיבה לא ידועה לי ולא ברורה לי עד היום. עובדה היא שכמה יהודים כאלה ניצלו הודות לפטרון גרמני כזה. נכון שלא היו גרמנים רבים כאלה וגם לא יהודים שמזלם התמזל להם.

גם לי היה מזל כזה. אותו דירקטור גדול סיגיסמונד, רק לאחר זמן מה התברר לי למה עצר את סוסו ועגלתו לידי בזמן שעבדתי באותה עבודה בכביש. רק לאחר זמן מה התבררה לי מה הייתה הסיבה שהעביר אותי אליו. והאמת היא שבגלל שהייתה לי תעודת עבודה בבסקידן וגם אישור חתום על ידו, זה אשר הצילני מידי אותו נמץ האכזר ושוטריו. גם אחי וסבתי ניצלו עד אז הודות לאותו אישור מבסקידן. למעשה הייתי אני היהודי הראשון בעיר אשר התקבל לעבודה בבסקידן. מה הסיבה שאותו סיגיסמונד רצה לעזור לי? ובכן זה התברר לי רק אחרי האקציה השלישית, ועל זה אספר בהמשך.

לאותו סיגיסמונד היו אישה, שתי בנות ובן. הבן היה חבר בהיטלר יוגנד, זאת מין מפלגת צעירים של היטלר. הוא התנדב לצבא ובקש להישלח לחזית הרוסית ושם נהרג. צחוק הגורל הוא שהייתי דומה לבנו ולכן עשה את אשר עשה למעני בגלל הדמיון שהיה ביני לבין בנו.

ועכשיו חזרה לאירועים שאחרי האקציה השלישית: כל יהודי העיר נשארו כעת בגטו מנו בערך כ 3,000 – איש בתוך דירות ריקות, הכל שבור ופרוץ. מצמצמים את שטח הגטו, סוגרים את חנות היודנראט. מבחינה כלכלית יותר קל ליודנראט. נשארו יחידים ממשפחות, רובם אנשים צעירים. מכרו כמעט הכול בחינם, כל מה שרק אפשר היה עוד למכור. הגרמנים החליפו את אנשי היודנראט. בראש היודנראט עמד עכשיו מר גולדמן. מספרים כי הרץ, ראש היודנראט הקודם, ברח או הסתתר באיזשהו מקום. בראש המשטרה היהודית עומד עכשיו יהודי ושמו יונס. על ידו אייזנשטיין ולק, שני יהודים מטורפים שלא התחשבו באף אחד, לא היה אכפת להם משום דבר, הם היו גרועים יותר מהגרמנים עצמם. הגרמנים הרי לא מכירים את היהודים, הם השוטרים, וביניהם כאלה כמו מקס היימברג, לונעק רוק, ועוד אנשים-חיות, הם הביאו אסון גדול על אותם יהודים שנשארו עוד בגטו שצומצם לשכונה קטנה מאוד.

אותם מאה בחורים שסיגסמונד הוציא מקרונות הרכבת התקבלו לעבודה בבסקידן, חלקם כפקידים, חלקם בכל מיני עבודות, גם מקצועיות. כל יהודי חיפש עתה מקום עבודה כלשהו. הגרמנים התחילו להדפיס לאותם יהודים שעבדו בעבודה קבועה כמו בבסקידן את האות (Arbeiter - "A" - עבודה) על הסרט הלבן שענדו על יד ימין לציין את יהדותם. זה היה חשוב מאוד. כאלף יהודים קיבלו על סרטיהם את אותה אות A. וכך באמת גם היה, שמי שיעוד בעבור הגרמנים חיו מובטחים – הרי הוא "מצרך דרוש" לגרמנים. אותם מאה בחורים, או חלק גדול מהם, אלה "ניצולי סיגיסמונד" חשבו והתאמצו כדי להודות לו על הצלתם. הם התחילו לקנות ולהביא לו כל מיני מתנות כמו בדים, עורות, פרוות, שהיו מוסתרים בכל מיני מקומות מחבוא, כך שביתו התמלא מהר מאוד בל מיני דברים. שכחתי לספר שלמחרת האקציה השלישית הלכתי, כמו כל היהודים לעבודה לאותו מחסן מכונות. זה היה היום הראשון לעבודתי שם. בשעה 7:00 בבוקר הגעתי לשם ואדון סיגיסמונד כבר היה שם עם העגלון שלו וחכה לי. בראותו אותי עלה ממשי חיוך על פניו, הוא ניגש אלי ושאל אותי איפה הייתי בימים אלה בזמן האקציה. עניתי לו שהסתתרתי. הוא

שאל על ההורים האם כולם בריאים ושלמים, עניתי לו בחיוב. הוא ממש שמח, אחר כך נכנס למשרד המנהל ובזה תם ביקורו ביום זה.

עלי לספר עכשיו קודם כל על מקום העבודה החדש שלי שבו בליתי כמעט שנתיים ימים בעבודה מפרכת וקשה מאוד, אבל הודות לעבודתי זו נשארנו בחיים, הורי ואני.

אחרי גמר האקציה השלישית צומצם שטח הגטו, נעשה צפוף יותר. נשארו אנשים בודדים ללא משפחות, רובם צעירים וצעירות. נשארו גם משפחות שלמות, אבל לא הרבה כאלה. ושוב התחילה מלחמת הקיום. כולם בקשו לעבוד כי בעבור עבודה גם קבלו בזמן זה תשלום קטן ובעיקר קבלו כל אנשי בסקידן את האות A על הסרט שלהם. חברת בסקידן לא יכלה או לא רצתה, לתת עבודה להרבה יהודים. נבחרו רק אנשים צעירים, וכמובן מומחים, אם היו כאלה, בתחום חיפושי הנפט. רוב יהודי הגטו התחילו לעבוד אצל קבלנים פרטיים, שעסקו בבניית חפירת בארות נפט חדשות ושם היה צורך בהרבה עובדים לחפירות באדמה, עבודה שחורה וקשה מאוד. אחי בן ה-16 עבד אצל קבלן כזה, הם היו יוצאים כל יום בבוקר לעבודה, וכמובן עם גמר החפירות במקום אחד היו יוצאים למקום חדש, וכך חוזר חלילה.

מקום עבודתו האחרון היה הרחק מהגטו, הליכה של שעה וחצי רגלי על הדזאליים, אלה היו הרים שהיו חלק מהקרפטים, ושם בהרים גם היו הרבה בארות נפט. כל הזמן היו יהודים חושבים באיזו צורה אפשר להיפרד ולהישאר בחיים. היה ברור לכולם שהגרמנים יחסלו את כל היהודים. היה ברור שקודם יחסלו את הנשים, הילדים והמבוגרים ואחרי זה יבוא גם סוף לכל הצעירים והעובדים. בזה לא היה יותר שום ספק. למרות שלא ידענו אז בכירור לאן לקחו את שני הטרנספורטים של יהודי האקציה השנייה והשלישית, היו שמועות מפי הגויים שכל היהודים האלה הובלו להשמדה. בלית ברירה התרגלנו לשמועות כאלה והסכמנו שאלה שהלכו לא ישובו יותר לעולם. כל יהודי חשב רק איך ומה לעשות כדי להישאר בחיים. היו כאלה שהיו להם מכרים גויים שהיו אתם ביחסים טובים לפני המלחמה, כאלה שעזרו לגויים להתקיים. היו גם אנשים שהיה להם כסף, וחשבו שיוכלו לשלם לגויים – העיקר שאלה יסתירו אותם עד סוף המלחמה. אז כמובן היו יחידים וגם משפחות שעזבו בשקט את הגטו. כל מי שהייתה לו אפשרות להסתתר בכל מקום שהוא, אצל גוי או אפילו ביערות שהקיפו אותנו – עזב.

משפחתי ואני היינו בגטו, אני הייתי אז בן 18 וחשבתי כל הזמן איפה ואיך אפשר לבנות איזה בונקר ליד הבית ובתוך הבית שבו גרנו כדי שבזמן הצורך ובמהירות רבה אפשר יהיה להיכנס ולהסתתר בו. התחלנו לעבוד, אני עם כמה מחברי שאיני זוכר היום את שמותיהם. כמובן שהכול היה חייב להיות בסודי סודות, שלא רק הגרמנים או הגויים לא ידעו על כך, אלא גם מישהו מן היהודים לא ידע. ממש פחדנו לגלות גם ליהודים.

שמענו פעם סיפורים על כך שבעירנו, במקום בו גרנו, בחצר הבית או בסביבה, לפני הרבה שנים היה פעם בית חרושת לגזוז ולבירה והיו מרתפים עזובים מתחת לאדמה.

בחצר עמד צריף ישן עזוב עם גג דולף. אף אחד לא שם לב אליו. אני ושלושה חברים התחלנו לפנות את כל הלכלוך והזבל מתוך הצריף העזוב בסודי סודות. התחלנו לחפור באדמה ברוחב של מטר על מטר, ובעומק של מטר אחד התגלה לנו לפתע מין גג של משהו. עשינו בו חור, מין פתח כזה ברוחב של חצי מטר ואז שמענו מים זורמים למטה. הדלקנו נר שכבה מיד וזה היה לנו אות כי אין בפנים אויר. כנראה היה החלל סגור הרבה שנים ולא היה בו יותר אויר כלל. חכינו יום אחד. למחרת הורדנו סולם דרך הפתח וירדנו למטה. שם גילינו להפתעתנו שלושה חדרים גדולים מלאים מים עד לגובה של 60 ס"מ. החדרים או האולמות האלה, היו בגודל של כ-15 מטר כל אחד. אפשר היה להכניס לשם המון אנשים. בו במקום החלטנו כי אנו חייבים לעשות משהו במקום הזה כדי שכל יהודי הסביבה הקרובה ביותר יוכלו להיכנס בשעת מצוקה, אם תהיה שוב איזו אקציה. כל יום אחרי גמר העבודה היינו הולכים וממש מפרקים קרשים מבתיים ישנים ועזובים בגטו. היינו מביאים את אותם קרשים אל הצריף הישן בחצרנו. דרך הפתח הקטן היינו מכניסים אותם למטה לאולמות המרתף שגלינו. ובנינו ממש על המים שבמרתף מין רגלים שעליהן הנחנו את הקרשים שאספנו, ובצורה כזו בנינו מין רצפה חדשה מעל המים. בין הרצפה החדשה לבין התקרה נשאר מרווח בגובה של שני מטרים, כך שאדם יכול היה בשקט ובנוחיות לעמוד שם. כסינו כך את כל שטח המרתף ברצפה כזאת מעל המים. מן הצריף הזה שבחצרנו היינו נכנסים למרתף החדש שלנו, כסינו שוב את הכניסה, סגרנו אותה אבל השארנו חור קטן ובתוכו צינור לכניסת אויר למטה למרתף. ושוב הכנסנו את כל הזבל שהיה בתוך הצריף לפני התחלת עבודתנו, כך שמבחוץ שוב הכול בא על מקומו, ואף אחד לא היה יכול לחשוך ששם למטה יש משהו.

עכשיו התחלנו לחשוב מאיפה נעשה כניסה למרתפים בשעת הצורך. החלטנו שהכניסה תהיה ממש מבית המגורים שלנו, מדירה בקומת הקרקע הנמצאת מעל המרתפים. בעיר בוריסלב אז בשנות הארבעים לא היו מים זורמים בבתיים, אלא היה צריך ללכת לבארות המים. בכל רחוב היו שתים כאלה. היה צורך ללכת עם דליים למלא אותם ולהביאם הביתה. גם שירותים לא היו בבית פנימה, השירותים היו צריפים קטנים מחוץ לבית, צריפי עץ כמובן, עם בור גדול מתחתם. שם היו האנשים עושים את צורכיהם. ופעם בשנה היו מנקים את הבורות האלה מתכולתם. התחלנו לבנות בתוך הבית פנימה מין בית שימוש כזה כדי שהגרמנים יחשבו שזה בית שימוש, ומתחת לבית השימוש הזה חתכנו פתח למרתפים שלנו, וכך בנינו לנו כניסה למרתפים מתחת לבית השימוש. כל העבודה הזו ארכה כחודשיים ימים, אבל הגענו סוף סוף לסוף טוב. הכשרנו בתוך המרתפים ספסלים על הרצפה לישיבה בזמן הצורך.

לאחר גמר האקציה השלישית נאספו בבית הדירקטור סיגיסמונד הרבה בדים, עורות, פרוות, וכל מיני דברים אחרים. כמובן שהיה לו לסיגיסמונד זה צורך בבעלי מלאכה שיעבדו אצלו בבית עם כל הסחורות האלה. וכך פנה אלי ובקשני לשלוח לו הביתה בעלי מלאכה: חייט גברים, חייט נשים, סנדלר, פרווץ. הבאתי את אותם בעלי מלאכה, יהודים כמובן, שהיו כמובן מאוד מרוצים לקבל מין עבודה שכזו. בחרתי במר וייסבר, שכננו לדירה בגטו, כחייט נשים, מר בקנרוט משה חייט גברים, מר ליבהרד כסנדלר, ומר גלוקנברג כפרוץ. אלה היו המבוגרים שביין אנשי הגטו, גילם

היה מעל ארבעים שנה. הם היו מאוד שמחים לקבל את העבודה הזו, כי התקבלו באופן רשמי כעובדי בסקידן, קיבלו את האות A על הסרט הלבן שעל ידם וגם בתעודות שלהם. הם עבדו בבית סיגיסמונד, שהיה בחלק המזרחי של העיר בשכונה בולנקה, שם הייתה לו וילה גדולה של איזה עשיר יהודי, עם גינה גדולה מאוד וכל מיני עצי פרי בתוכה, כמו תפוחים, אגסים, דובדבנים, אגרסט, פוזיצקי – ממש גן עדן עלי אדמות. אותם ארבעה יהודים, נוסף לעבודתם שם בבית סיגיסמונד, קבלו שם כלכלה, כלומר ארוחות שלמות, וזה היה מאוד חשוב בזמנים ההם. החייטים תפרו בגדים לנשים וגם לו, הסנדלר עשה נעלים והפרוון מעילי פרווה לכל משפחת סיגיסמונד. כל הצדדים היו מרוצים מאוד. גם היהודים אשר ידעו עבודה כה טובה, וכמובן משפחת סיגיסמונד, אשר טבעה פתאום בעושר, אחרי שמאה היהודים מלאו את ביתם בכל טוב. אמת, הוא היה שווה את זה. הרי הציל את חייהם של מאה בחורים יהודיים.

יום אחרי האקציה השלישית הגעתי למקום עבודתי החדש במחסן המכונות וכפי שכבר סיפרתי, מר סיגיסמונד כבר חכה לי שם. אחרי שעזב, נקראתי אל מנהל דירקטור המחסן למשרדו. הוא דיבר אלי כמו קצין בצבא, קצר ולעניין הסביר לי מה תפקידי ומה הוא דורש ממני.

ברצוני קודם כל לתאר כאן את מחסן המכונות הזה. ובכן היה זה שטח של אלף מטר, מגודר היטב מכל הצדדים, ומעל הגדר חוטי תיל. בשטח המחסן היו ארבעה צריפים בנויים מעץ וגם פח. הצריפים עמדו על יסודות מלבנים אדומות. היסודות היו בגובה של 40-50 ס"מ מהאדמה, ועל היסודות רצפת עץ וקרשים ארוכים פשוטים. למעשה בכל הבתים, אצלנו שם בעירנו בוריסלב, היו הרצפות בנויות מעץ. בבתי העשירים מעץ פרקט, אבל ברובם עץ פשוט. ובכן ארבעת הצריפים האלה שמשו לאחסון חלקי חלוף למכונות הרבות שהיו מסודרות בסדר מופתי בשטח כל מחסן הזה, ממש כמו בצבא, סדר גרמני טיפוסי, הכל ממוספר וישר מאוד. היו שם כל מיני מכונות שמשו להפקת נפט מהבארות הרבות שבעיר.

נוסף למכונות היו גם כל מיני צינורות ברזל בגדלים שונים, שוב גם הם מסודרים לפי אורך, גודל, רוחב, בסדר מופתי עם שלטים, הכול למופת ובסדר גרמני. למחסן הזה היו הגרמנים מביאים את כל המכשירים, הכלים והמכונות ישר מגרמניה כדי להקל וגם להמריץ את הפקת הנפט מאדמת בוריסלב. היה זה יקר מאוד וחשוב מאוד בזמן המלחמה וסיפק דלק למכונות, למטוסים, וגם לתעשייה הגרמנית. מכונות אלה היו מגיעות ארוזות היטב בארגזים. בכל יום היו מגיעים עשרה קרנות רכבת עם מכונות, צינורות וחלקי חלוף. המחסן הזה היה ממש מלא סחורה טובה, חשובה וחדשה.

באמצע המגרש עמד צריף קטן ובו משרד מנהל המחסן, הוא מר שציפאניק, קצין בצבא הגרמני שנפצע בראשו בקרבות. הוא היה קצת משוגע, וגם איש מוזר מאוד. קודם כל דרש עבודה מכל העובדים. עבדו במחסן מכונות זה 59 עובדים, מזכירה אחת, פקיד אחד אשר יחד עם המנהל ישבו בצריף ההנהלה, שני שומרי לילה שהיו עובדים החל משעה 6:00 בערב עד השעה 7:00 בבוקר. תפקידם היה להיות ערים כל הלילה. הם ישבו במין "בודקה" קטן עם אור שדלק שם כל הלילה וטלפון.

בלילה היו משחררים שני כלבי זאב גדולים, אחד שחור ושמו רוח. כלבים אלה היו סגורים כל היום במלונותיהם ולא ראו כמעט אור יום וגם לא אנשים. הם קבלו אוכל פעם אחת ביום. בלילה היו השומרים משחררים אותם משרשראותיהם וכל הלילה היו משוטטים בשטח המחסן. אי אפשר היה להיכנס לשטח בגלל הכלבים האלה.

היו חמישים עובדים אוקראיניים, מחולקים לחמש קבוצות, בכל קבוצה עשרה אנשים, ביניהם גם ראש קבוצה. היו אלה בחורים צעירים בריאים וחזקים מאוד, אנשי הכפרים שסביב העיר בוריסלב, אשר באו לעיר לעבוד עבודה קשה אבל מכניסה. הם קיבלו שכר טוב בעבור עבודתם. הם באמת עבדו טוב. כמוכן שהיו מקבלים חבילות אוכל מהבית ממשפחותיהם. בשבתות עבדנו עד שעה 12:00 בלבד. זה נקרא "שבת אנגלית", איני יודע למה, אבל עובדה: בשבת עבדו עד שעה 12:00, יום ראשון היה חופשי, לא עבדנו. אותם חמישים גויים היו נוסעים בשבת לחופשה הביתה, לכפריהם וכמוכן היו מביאים אותם מהבית כל מיני דברים טובים ועוגות. היו גם מספרים איך הורגים הגרמנים וגם האוקראינים יהודים בכפר, ואיך מחסלים בכלל את היהודים בכפרים שלהם, לוקחים את שדותיהם בתיים וכל רכושם.

אני הייתי היהודי הראשון שעבד בכלל בבסקידן. אבל מתוך אותם מאה הבחורים אשר סיגיסמונד הציל מהשמדה נשלחו עוד ארבעה בחורים יהודיים לאותו מחסן מכונות, לעבודה. זוכר אני רק את שמו של מונדג קלר-וינגרטן אשר היה מומחה לאופניים, כי להוריו היה מפעל לתקון אופניים והוא גדל בזה. היה בחור אחד גבוה ושמו ברונגרבר (איני זוכר את שמו הפרטי – בכל זאת עברו עד היום 46 שנים). ועוד שני בחורים שאת שמם איני זוכר היום. היינו קבוצה של חמישה יהודים, חמישה יהודים בקבוצה כנגד עשרה גויים בריאים וחזקים, אנשי כפרים. היינו צריכים לעשות את אותה עבודה שעשתה קבוצה בת עשרה גויים. עובדה, כך דרש המנהל המטורף.

בשטח המחסן גדלו שני עצי תפוח, באביב אחרי הפריחה כשהתחילו כבר לצאת תפוחים קטנים, היו השומרים חייבים לספור בכל בוקר כמה תפוחים יש על העץ. אם חס וחלילה חסר תפוח היו השומרים חייבים לחפש על הארץ סביב העצים, אסור היה שיחסר תפוח. הייתה גם חלקה קטנה מעובדת של אדמה שבה שתלנו קצת ירקות, תפוחי אדמה, גזר, כרוב, שום, בצל ירוק – כמוכן הכל בעבור צרכי המנהל שצפאניק.

בכניסה לשטח המחסן היה שער ברזל גדול ועל ידו עמוד שעליו תלוי חלק מצינור ברזל רחב. זה היה מין גונג. בכל יום בשעה 7:00 בבוקר בדיוק מוחלט היה אחד השומרים דופק בפטיש על צינור הברזל הזה. בהישמע הגונג הזה, בדיוק בשעה 7:00 בבוקר, היה השומר השני פותח את דלת הכניסה בשער, ובה היה עובר המנהל ופוסע בין שתי שורות העובדים. מהכניסה עד למשרדו היה מוביל שביל באורך של כמאה מטר, כל העובדים היו חייבים לעמוד משני צידי השביל לקראת בוא המנהל בבוקר ולקבל את פניו. היה סדר מופתי וברור. כך למשל מצד אחד של השביל עמדו שלוש קבוצות הפועלים הגויים, עם ראש צוות בראש כל קבוצה. "שפלר" זה הביטוי הגרמני לשורה עורפית כזו, אשר עמדו אחד ליד השני כדי לקבל את פני

המנהל. בצד השני של השביל, מול שלוש קבוצות הפועלים האלה, עמדו שוב אחד ליד השני שתי קבוצות הפועלים הנותרים, ובסוף הקבוצה שלנו, של חמשת היהודים. בהיכנס המנהל דרך השער כולם בכת אחת לפי פקודה של השומר שדפק בפטיש על הברזל, היו חייבים להוריד ביד ימין את כובעיהם מעל ראשיהם, לישר את היד המחזיקה את הכובע, וכולם ביחד חייבים להגיד מלים אלה, בפולנית דווקא "Panie kierowniku, Boze szczenie" : (בתרגום חפשי לעברית: ייתן אלוהים מזל, אדוני המנהל). לאחר עברו בין השורות ובהגיעו למשרדו, חייבים היו כולם יחד לחבוש שוב את הכובעים לראשיהם ולפי הקבוצות לצאת לעבודה. ששת ראשי הקבוצות היו חייבים להתייצב לפניו במשרד המנהל והוא היה נותן לכל ראש קבוצה הוראות עבודה לאותו יום, ממש כמו בצבא, משטר צבאי על כל המשתמע מזה.

אחרי קבלת ההוראות ניגשו ראשי הקבוצות למחסן הכלים, שם היו אתים, פטישים, "לומים" בגדלים שונים, גלגליות. למחסן כלים הכניסה הייתה אסורה, פרט למנהל הקבוצה שכליו היו גם מסודרים לפי סדר. לכל פועל היו כלי העבודה שלו, וראש הקבוצה היה מחלק כל יום את הכלים הדרושים לפועל. מחסן הכלים היה כמובן נעול והפקיד הראשי, גם הוא כמובן גוי, היה פותח וסוגר אותו.

אני נבחרתי על ידי המנהל לשמש כראש הקבוצה היהודית וכך עסקנו בפריקה והעמסת משאיות וגם עגלות רתומות לסוסים גדולים שנקראו סוסים בלגיים. אלה היו סוסים גדולים, סוסים מיוחדים להובלת משא. היינו חייבים להעמיס גם כל מיני מכונות וצינורות בעבור כל מיני מפעלים שהיו בעיר, כמובן לפי ההזמנה לאותו יום. עלי להדגיש שכל העבודה הקשה הזאת הייתה מתבצעת אז בידיים. לא היו מזלגות כמו היום או בוגדים. הכול היה חייב להיעשות בידיים. מנועים שמשקלם עשר טונות היה צורך להוריד מהמשאיות, וגם להעמיסם והכול בידיים אבל כמובן גם עם הרבה תרגול, ניסיון, ובעיקר – שכל.

בימים הראשונים בשלושת החודשים הראשונים, עמד המנהל כל היום לידינו ולא חשוב אם ירד גשם, שלג, כפור או רוח חזקה – הוא היה עומד, נותן פקודות ואנו היינו צריכים לעבוד ללא דיבורים. אסור היה לדבר בזמן העבודה, לא לעשן, לא לאכול, רק לעבוד ולעבוד ולשמוע את צריחותיו של אותו מנהל. האמת היא שהוא היה מומחה גדול, המומחה היחיד בעירנו לעבודות כאלה. בזמן הגשם, בעמדו אתנו בגשם ובסערה היה צועק "אני לא מסוכר, אני לא אמס". וכך היה עומד במעיל גשם, ואנו היהודים בסחבות האחרונות שנשארו לנו עוד מהימים שלפני המלחמה. כך זה היה. איש מאתנו לא הצטנן ולא חלה. להפך, כולנו היינו בריאים מאוד, כך עמד אתנו כפי שאמרתי, שלושה חודשים. הוא אמר כל הזמן שזה הזמן הדרוש ללמד אנשים איך לעבוד טוב, כמו הטירונות בצבא. וכך באמת היה התרכזנו ולמדנו באמת לעבוד טוב אצלו.

עכשיו, מה נתנה לנו עבודה קשה ומפרכת זו. בכל מפעל גדול בחברת בסקידן היה נהוג מטבח עם ארוחת צהרים לעובדים. הייתה הפסקת צהרים כל יום חצי שעה בין השעות 12:00 עד 12:30 כל חמישים העובדים היו רשאים ללכת למטבח לקבל חינם ארוחת צהרים חמה ובה מרק, תפוחי אדמה, פרוסת לחם אחת וכל מיני ירקות

כמו כרוב, גזר, סלק. בשר לא היה. ארוחה כזו הייתה חלק של כולנו, אבל לנו היהודים בשום מקום אחר לא נתנו להיכנס אפילו למטבח, כי ליהודים הכניסה הייתה אסורה ומה עוד, לקבל ארוחה. כעבור שלושת חודשי ה"טירונות" סידר לנו המנהל שגם אנו, חמשת היהודים "שלו", נקבל ארוחה חמה בכל יום. כמוכך שאסור היה לנו להיכנס למטבח, ואחד הפועלים הגויים היה מוציא בעבורנו כל יום דלי עם אוכל החוצה וכך היינו יושבים כמו חיות בחוץ ונהנים מהאוכל. המנהל עצמו שמח מאוד באותם חמשת היהודים שלו, אשר בצעו עבודה של 10 אנשים-גויים. בכל זאת היו אלה גויים בורים וכפריים והיהודים מחונכים, אינטליגנטים שתפסו מהר את שיטת העבודה והרצון לחיות ולשרוד, ובלית ברירה חייבים היו להתבלט.

כך עבדנו במקום הזה כמעט שנתיים. מר סיגסמונט היה מבקר אותי מדי פעם, ועל שאלותיו אם אני שבע רצון ממקום העבודה תמיד הייתי עונה לו "מאוד", וכך תמיד נשארתי כי רציתי להישאר במקום הזה מסיבות אחרות אשר אספר עליהן עוד.

עם הזמן התיידדתי עם שני כלבי הזאב, אני וחברי וינגרטן. המנהל ביקש שני מתנדבים שיטפלו ביום בכלבים, ינקו אותם, יחליפו להם מים, קש, ויאכילו אותם. וינגרטן ואני היינו מטפלים בכלבים האלה כל יום והם הכירו גם אהבו אותנו מאוד. גם אנו אהבנו את הכלבים הפקחים האלה. בן אדם זר לא היה יכול אפילו לגשת קרוב לאותן חיות, הם היו אוכלים אותנו חי. היו אלה ממש חיות פרא.

גמרנו בגטו את בנית בית השימוש – הכניסה למרתפים שגילינו. ואז לפתע כחודשיים לאחר הגמר האקציה השנייה, ביום בהיר אחד בבוקר ביציאה מהגטו לעבודה, התמלא כל הגטו שוטרים גרמניים, גסטפו שוטרים אוקראינים ושוטרים יהודיים. הם התחילו לתפוס יהודים אלה היוצאים לעבודה ואחרי כן את אלה הנמצאים בגטו. מי שרצה לברוח נורה במקום. באותו יום נרצחו כך כארבעים יהודים, בסך הכול שוב נתפסו כמה מאות יהודים, הובלו לתחנת הרכבת ונשלחו להשמדה כרגיל. עלי לציין שהפעם לקחו רק את אלה שלא הייתה להם האות A בסרט הלבן על היד, כמוכך שרובם היו ילדים שעוד נשארו, נערו עד גיל 15, מבוגרים, זקנים ונשים.

בביתנו, היות והיה לנו מסתור בעבור כל דיירי הבית שנשארו עוד בחיים, ירדו כל המבוגרים, הנשים, הנערים, והנערוות לאותו מרתף שהכנו, ובאמת נצלו באקציה הזאת הודות לזה. ישבו אז במרתף כארבעים איש. אבי כבר לא עבד יותר בחנות היודנראט, כי אחרי האקציה השלישית סגרו הגרמנים את החנות. גייסו אז עשרה יהודים להובלת כל מה שנשאר בדירות בגטו אחרי האקציה השלישית, כולל רהיטים וכל מה שנשאר, כי הרבה דירות בגטו נשארו ממש ריקות לגמרי, כי תושביהן נלקחו ונשלחו להשמדה באותה אקציה שלישית. אבי גויס אז לאותה עבודת איסוף החפצים ותחת שמירת שוטרים יהודיים וגרמניים היו עוברים מבית לבית, אוספים הכול, מעמיסים על עגלות רתומות לסוסים, ומובילים כך יום יום הכול למקום איסוף מרכזי שהיה בבית הפועלים (dom robotniczy). שם היו אולמות גדולים שיכלו להכיל הרבה מאוד דברים. האיסוף ארך כחודש, ואחרי זה התחילו אותם יהודים באותו בית הפועלים לסדר את כל הדברים האלה. דברים טובים, רהיטים יפים וחדשים היו נארזים היטב ונשלחים לגרמניה. את היתר היו

מוכרים לכפריים שהיו באים כל שבוע למין שוק שכזה. עם אבי עבדו אז יהודים ששמותיהם זכורים לי עד היום: מוינו ברינגס, פלישנברג, ישראל בנר, איני זוכר יותר שמות. חמישה יהודים מאותם עשרה קבלו את האות A. אותם אשר לא הייתה להם אותה אות A נלקחו באקציה הרביעית על ידי אותם השוטרים המעבידים שלהם לרכבת למשלוח. למזלו הייתה לאבי האות A וכך ניצל שוב.

אמי וסבתי היו כמובן בבית בהתחלת האקציה באותו יום בבוקר, אחרי שאבי, אחי ואני יצאנו לעבודה. עם התחלת תפיסת היהודים ירדו עם כל יתר היהודים שיכלו והיו בסביבה הקרובה לאותו מרתף וכך ניצלו עם האחרים. לאחי שמאי לא הייתה אות A. ושוב בזמן שנתנו את האות לא ידע אף אחד מה זה ובשביל מה האות הזאת. רק אחרי האקציה הרביעית הזאת נודע לנו, לאלה שנשארו בחיים וכמובן לאלה עם האות A מה הפרוש הנכון. ובכן לאחי לא הייתה האות A. הוא יצא בבוקר לעבודה, עבד אצל קבלן פולני פרטי בחפירת תעלות לשאיבת נפט מבארות רחוק מהבית, מהגטו.

בערב שבנו כולנו הביתה מהעבודה, אבי, אני וכל יתר אלה שנשארו, אשר לא נתפסו ולא נהרגו מיריות השוטרים. רק אחי לא חזר באותו ערב התחלנו לדאוג בבית. למעשה לא ידענו בדיוק איפה הוא עובד.

בלילה היה אסור להסתובב ברחוב אפילו בגטו, כך שלא ידענו כלום על גורלו. למחרת הלכנו לבקר בחור שעבד אתו יחד. הוא סיפר לנו שהוא הסתתר במקום העבודה, את אחי לא ראה בכלל, גם לו הייתה האות A. הוא הסביר לאבי ולי בדיוק איפה מקום העבודה ושנינו יחד עם אבי הלכנו לפנות בוקר בשעה 5:00 בערך בכוון מזרניצה על הרי הדזאליים לאותו מקום עבודה. הוא היה צריך לעבוד בבאר נפט שמה לזנהגריין. לכל באר נפט היה שם, למשל: רוקפלר, רלה מלה, נורה, אנטוניה, וכו'. אחרי שהלכנו ברגל כשעה וחצי הגענו לבאר ושם פגשנו גוי ששאל אותנו אם באנו לקחת גווית יהודי שמונחת שם כבר יותר מ-24 שעות. הרגשתי כאילו תוקעים סכין בלבי. מיד הבנתי וחשבתי שזהו בוודאי אחי המונח שם מת. ובאמת כך היה. התקרבונו כמאה מטר עד לאותו מקום ושם בצד השביל שכב אחי מת. הייתה בבוריסלב גם משטרה גרמנית של רוכבי סוסים והם היו אכזריים מאוד. הגויים ספרו לנו כי שני שוטרים גרמניים מאותה משטרת הסוסים רדפו אחרי אחי וירו בו שני כדורי דום דום, פגעו בלבו וכך מצא את מותו, בן 16, בחור כפרח. הוא שכב שם בצד השביל חסרו לו רק נעליו, אשר בוודאי איזה גוי מטונף הוריד מרגליו.

עכשיו בבקשה רבותי, עצמו נא לרגע את עיניכם ודמיינו לכם תמונה: עומדים אב ואח, אבל בעיקר אב בן 42, ומסתכל על בנו ההרוג, ילד בן 16, בצמיחתו. אינכם יכולים לתאר לכם אפילו ברגעים אלה, בזמן כזה אכזרי שהוא בעצמו לא ידע כמה זמן עוד יחיה בעצמו. הוא מסתכל על בנו ההרוג ואסור לו אפילו לדבר, אפילו לבכות, לבוא בטענה למישהו. מסביב עומדים גויים, אמנם בשקט, לא אומרים מלה, אפילו מלה אחת, כדי לנחם את האב. כולם עומדים ומביטים על הילד ההרוג, ולמה? רק בגלל שהיה ונולד יהודי.

כך עמדנו שם, ליד גוית אחי, כ-15 דקות. לא ידענו מה עושים הלאה, עד שאבי התעורר כאילו מתרדמה עמוקה, כמה כוח היה צריך אדם זה וביקש מגוי זקן אולי יש לו איזה קרש או שניים, שייתן לנו כדי שנוכל כך להוריד את בנו – אחי מההר הזה למטה העירה. ובאמת הגוי הזקן הזה הביא לנו איזה מין סולם עץ שבור וישן. השכבתי עם אבא את אחי המת על אותו סולם וכשאני מצד אחד ואבי מצד שני, הרמנו כך את הסולם עם הגויה והתחלנו לפסוע למטה לאט בכוון העיר.

זה לא היה קל גם לי ובודאי לאבי. אני זוכר רק שבדרך, כשלא היה כבר אף אחד מסביבנו, התחיל אבא לבכות וכך בכה ובכה כל הזמן עד שהגענו למרזניצה, לרחוב הראשי, ועמדנו באמצע הדרך וחכינו, איני יודע למה. חכינו ובכינו עד שהגיעה עגלה עם סוס, גוי זקן טוב עצר לידנו ואבי בקש אותו שייקח אותנו למרכז העיר כדי שנוכל לקבור את בנו. אבי ספר לגוי הזה שזה בנו, אשר הגרמנים רצחו אותו והגוי הסכים לקחת את כולנו למרכז העיר. שם במרכז ירדתי מהעגלה כדי ללכת לגטו היהודי לאמי וסבתי, אשר אז עוד הייתה בחיים, על מות ילדנו ולהביא אותו לבית הקברות היהודי שבעיר. הגוי הזקן הזה לקח את אבי עם גוית אחי ישר לבית הקברות ברחוב דרוהביצקה, ושם בבית הקברות התחיל אבי לחפור לאחי קבר ליד אחד מגדולי הכוהנים בעיר בוריסלב, אברומצי גלנצמן.

כשהגעתי עם אמי וסבתי ועוד כמה יהודים מהגטו ששמעו על האסון שפקד אותנו, כבר היה הקבר כמעט מוכן. עזרתי לאבי לגמור לחפור וכך יחד עם אבי הכנסנו אותו לקבר והבאנו אותו לקבר ישראל בעירנו. האם אפשר לדעת ולחשוב מה נעשה בלב אבא או אימא? את זה יכול רק לדעת זה אשר עבר טראומה כזאת. אחרת אי אפשר להבין את זה. חזרנו הביתה מבית הקברות שבורים והתחלנו לשבת שבעה, אבל רק בערב, כי בבוקר שוב חייב הייתי להתייצב בעבודה. בינתיים נודע לאבי שבאותה אקציה רביעית, שהייתה קצת אחרי חג סוכות בחודש כסלו, נלקחה גם אחותו עם בתה בת הארבע, שגרו גם הם בבוריסלב בגטו, עם אחי אבי, יחזקאל, עם אשתו דבורה, גם אחיו אהרן עם אשתו ושלושת ילדיהם, גם אחותו מתילדה עם בעלה וארבעת ילדיהם, גם אחותו פרידה עם בעלה וחמשת ילדיהם, גם בן דוד של אמי, חנוך שיינר, עם אשתו וחמשת ילדיהם, גם בן דוד של אמי, ידל גלנצמן, עם כל המשפחה, ינטה גלנצמן עם שני בניה ושתי בנותיה, אשת בן דוד של אמי, דניאל שפרונג, עם התינוקת שלה, ועוד הרבה הרבה מהמשפחה, שפשוט קשה לי היום, אחרי 46 שנים, להיזכר.

נגמרה האקציה הרביעית בבוריסלב, והגרמנים החליטו על חיסול הגטו, כי כבר לא נשארו הרבה יהודים בגטו, אולי עוד אלף נפשות.

משפחת וייסבר, אלה שגרו אתנו באותה דירה בגטו, היו בזמן האקציה הרביעית כולם בבית סיגיסמונד. הוא החזיק בביתו בזמן האקציה את כל משפחות עובדיו. כמובן שגם הוא היה אחד שהשתתף בזמן האקציה, אבל הוא לא רדף אחרי היהודים. כאיש המפלגה הנאצית היה נוכח בתחנת הרכבת בזמן משלוח היהודים.

אחרי האקציה הזאת שוב נמשכו החיים בגטו. שוב נשאר שכול, בכי, אבל כרגיל לא היה הרבה זמן להרהורים. הגרמנים התחילו לצמצם את שטח הגטו וכך שוב היה

צריך לעבור לדירות חדשות ושוב נשארו בודדים ורק מעט משפחות שלמות. הבתים בהם גרנו נשארו עדין בגטו, כך שאנו נשארו באותה דירה בה גרנו מתחילת פלישת הגרמנים.

עכשיו שוב התחילו הגרמנים לתכנן איך להיפטר מהיהודים. הם החליטו להקים בעיר בוריסלב מחנה עבודת-כפיה. הקימו את המחנה במרזניצה. היה שם מגרש גדול וסביבו אורות סוסים וחדרים, הרבה חדרים של חברת לימנובה. גדרו הכל מסביב בגדר תיל וכל הצעירים היהודיים שעבדו בבסקידן חייבים היו לעבור לגור באותו מחנה עבודה. כמובן ששמרו על המחנה אנשי המשטרה האוקראינית. גם יסוד המחנה הזה לקח די זמן עד שהכינוו הל לקליטת האנשים. היו חדרים קטנים שהתקינו בהם דרגשי עץ דו-קומתיים. על כל דרגש כזה לנו שני אנשים. היו גם אולמות גדולים, אורות סוסים לשעבר, עם רצפת בטון. שם הכניסו כמאה איש, כמה דרגשים דו-קומתיים, ארגנו מטבח, מרפאה, ושירותים. ולאט לאט התחילו לזרום לשם ולגור במחנה כל אותם בחורים יהודיים צעירים שעבדו בבסקידן למעשה סיפק מחנה עבודה זה כח עבודה לכל המפעל האדיר של תעשיית הנפט בבורסילב.

בגטו המצומצם נשארו עוד מעט יהודים שלא עבדו בבסקידן או בעלי משפחות, קצת זקנים אשר שרדו עד כאן. ובחודש כסלו, דצמבר 1942, שוב תחילה אקציה החמישית במספר, אשר התחילה על ידי הגרמנים והגסטפו כדי ללכוד את יתר היהודים ששרדו ללא האות A וכמובן ילדים או זקנים. היו יהודים שעזבו והלכו ליערות. שוב בנו להם ביערות בונקרים וחשבו שכולם יישארו בחיים. היו יוצאים מדי פעם מהיערות לכפרי הגויים לקנות מזון. היו אלה יהודים בעלי ממון, ומכיוון שכולם ידעו כי הגרמנים החליטו להשמיד את כל היהודים, חיפש כל אחד דרך כלשהי לשרוד. היו גם שוב כאלה אשר בטחו בגויים, הלכו לגויים להסתתר, אבל במשך הזמן אותם גויים לקחו את כל ממונם ורכושם שהיה אתם ומסרו אותם לגרמנים.

אבל היו גם פולנים וגם אוקראינים שלמרות הצווים הגרמנים האוסרים הסתרת יהודים, הסתירו אותם. היו מקרים כשגילו יהודים מוסתרים אצל גויים, הרגו הגרמנים גם את הגויים שהסתירו את היהודים. אבל שוב היו כאלה שלמרות הכול הסתירו והחזיקו יהודים. אפילו בלי כסף. ידועים לי כמה מקרים כאלה: הייתה אוקראינית אחת, שאני זוכר אותה טוב, שמה הפרטי מנקה (manka) היא הייתה שכנה שלנו עוד מלפני המלחמה, והייתה קונה אצלנו במכולת. כמובן שהכירה את כל משפחתנו טוב. בזמן הגרמנים ובפרט באותו זמן שהגטו צומצם אחרי האקציה הרביעית, היא פלשה לבנין שפונה מהיהודים, אשר עזבוהו כדי לעבור לגטו בשטח הקטן. זוכר אני שפעם, לפני המלחמה הייתה בבית קטן זה חנות גלנטריה של וולף. זה היה בהתחלת דברי, על ידי הגשר המרכזי. אותה מנקה עברה עכשיו לגור בבית הזה המפונה מהיהודים. היא השתלטה על כל הבית הקטן הזה. היא פתחה בבית הזה בית זונות. זו הייתה פרנסה טובה בזמנים אלה, כי חיילים גרמניים צעירים היו זקוקים מאוד לבתי זונות כאלה. ידוע לי שהיו לה אז שתיים או שלוש זונות צעירות. הבית בגטו שבו גרנו אנו היה קרוב למדי לבית בו חיה אותה מנקה עם הזונות. פניתי אליה פעם ושאלתי אותה אם תוכל להחזיק לזמן מה את אמי וסבתי אצלה

במרתף, סתם ככה בלי כסף, כי לא היה לי. עובדה: היא הסכימה ללא הסוס. עלי לציין שדווקא אנשים כאלה היו אלה שעזרו ליהודים מכל הלב וללא כל תמורה. אנשים כאלה היו כל חייהם בצרות וזוכר אני שלפני המלחמה, בהיותה לקוחה בחנות המכולת שלנו, היה אבי עוזר לה ולמשפחתה. בעלה היה גנב וישב בבית הסוהר ואבי היה נותן לה חודשים מזון לקיומה ללא כסף, כי לא היה לה. והנה, אישה פשוטה זו, זכרה כנראה מה עשה אבי אז בשבילה, והסכימה לקבל שתי נשים אלה לביתה ולהחזיקן במרתף, וכמובן גם לכלכלן.

כך העברתי את אמי וסבתי אליה ושם ישבו במרתף, שהכניסה אליו הייתה דרך רצפת המטבח. המרתף היה כמובן מתחת לרצפת המטבח. אמי וסבתי ספרו אחרי כן שכמובן שמעו את כניסת החיילים הגרמניים לדירה לעשות מעשיהם עם הזונות, שמעו את צעקותיהם. הם היו משתכרים, שרים, צועקים, וגם לועגים להיטלר. אמי וסבתי היו שם אצל אותה מנקה מוסתרות באותו מרתף מתחת לרצפת המטבח כחודשיים.

בינתיים השתוללה האקציה החמישית, אשר נמשכה כחודש ימים. הגרמנים העבירו את כל הטיפול ביהודים, או יותר נכון - בתפיסת יהודים, לידי המשטרה היהודית. בראש אותה משטרה יהודית עמד אז ולק אייזנשטיין, איש גבוה, רחב, בנדיט קראו לו כל היהודים. גם הוא וגם כל השודדים שלו היו חיות כמו הגרמנים. הם הרי היו יהודים, הכירו כל אחד ואחד וידעו איפה לחפש יהודים וכל העניין הזה נהפך למשחק מטורף. היו מגלים איזה בונקר בגטו שבו היו יושבים יהודים, אותם יהודים אשר לא עבדו, זקנים, נשים, ואלה ללא האות A הנדונים למות. היו נכנסים לבונקר כזה, ומי שהיה לו כסף לשלם להם - היו משאירים אותו ומי שלא יכול היה לשלם להם כופר נפש - היו לוקחים אותו אתם. בצורה כזו הרוויחו כל יום הרבה כסף, ואותו כסף הפך אותם לחיות אדם. לרוצחים גרועים יותר מהגרמנים. את אותם זקנים, ילדים ונשים אשר לא יכלו לשלם להם היו מעבירים לקולנוע "קולוסיאום" (colosseum) שהיה ברחוב הראשי בבוריסלב. שם, באולם הגדול של הקולנוע, היה מקום האיסוף. שמרו שוב כמובן שוטרים יהודיים וגם כמה שוטרים גרמניים מצוידים בנשק, אבל זה הספיק כדי לא לאפשר בריחה. היודנראט היה מביא פעם ביום אוכל לאותם מסכנים.

וכך זה נמשך כל החודש. היו כל מיני מקרים של דיונים, אם הייתה משפחה של נתפס כזה משלמת כופר כסף גדול, או זהב, או לחם, היו משחררים אותו. היו שם בסך הכול עד 350 איש. מספר זה נשמר כל החודש. אם שחררו מישהו בעבור כסף היו צריכים להכניס מישהו אחר. וכך כל יום הלכו מבית לבית בגטו. היו הורסים קירות מרתפים, חצרות, ומחפשים יהודים מוסתרים. זה היה נורא, נורא. כל יתר היהודים הצעירים, רובם עם האות A חייבים היו לעבור למחנה העבודה לגור שם, להיות שם ומשם היו גם יוצאים לעבודה וחוזרים אחרי העבודה למחנה. הכי גרועים במשטרה היהודית הזאת היו לפי זכרוני ולק איזנשטדט הבוס, מקס היימברג, לונעק רוק, שטג ועוד אשר את שמם איני זוכר כבר היום. הם הרוויחו המון כסף והיו יושבים ומשחקים קלפים, בעיקר בקרה. בכסף שבא להם קל מאוד, הפסידו. הם גם הפכו לשתיינים גדולים. בכסף אפשר היה להשיג הכול, גם בחורות יהודיות יפות

מאוד וכך החיות האלה שחקו חודש ימים בחיי אחיהם, עשו המון כסף, הפסידו אותו בקלפים, בשתייה, וגם שלחו קורבנות למות. ערב אחד סבתי הרגישה לא טוב. בבית הייתה מנקה. אותה מנקה באה אלי למחנה לספר לי על כך. הייתי חייב לצאת ולהוציאה משם ולהביאה לרופא. כשהגענו לבית עם מנקה התברר לי שסבתא כבר יצאה לבד עם אימא מהמרתף החוצה כדי להגיע לרופא. בדרך כמובן תפסו את סבתא ואימא אותם ממזרים שוטרים יהודיים וכמובן הובילום בדרך לאותו מקום, קולנוע "קולוסאום".

בראותי שהנשים אינן במרתף חשדתי שמהו יכול לקרות. בריצה יצאתי בכיוון הקולנוע, ובאמת הספקתי לראות את אימא וסבתא מובלות: סבתא על ידי השוטר הרמן שטג ו אימא על ידי לונעק רוק. ניגשתי ללונעק רוק אשר החזיק את אמי ביד, ואמרתי לו: "עזוב את אמי, אחרת אהרוג אותך". אם לא עכשיו בוודאי בפעם אחרת! " הוא הסתכל עלי וכנראה ראה בעיני אש האומרת מה שאמרתי. הוא ידע גם שאני "מוישלה" של סיגיסמונד הגדול. מיד שחרר אותה ואני תפסתי אותה מהר והתחלתי לברוח אתה. לא ידעתי בעצמי לאן לרוץ. רצתי לכיוון מחסן המכונות שבו עבדתי. נכנסתי פנימה דרך השער הראשי. ביקשתי כמובן מהשומר שירשו לי להיכנס. הוא הרי ידע שאני ראש קבוצת היהודים ועובד במקום הזה. אמרתי לו שירשה לנו להיות כאן רק עד בוקר המחרת, ואז אקח את אמי משם. הוא הסכים.

רציתי להשאיר שם את אמי ולחזור כדי לראות מה עם סבתא, אבל אמי הייתה כל כך מפוחדת ובמקום זר לה ובודד ופחדה להישאר לבד. היא הייתה אז בת 40. אני חושב שפחדה גם להישאר לבד עם שני שומרים גויים במקום בודד זה. נשארתי.

סבתי הובלה לאותו קולנוע. היא הייתה בת 52 אבל נראתה טוב מאוד. שום פרוטקציה לא הייתה יכולה לעזור כדי להוציאה מאותו גיהנום. אנשים מעל גיל חמישים נחשבו לזקנים לא פרודוקטיביים, כך שהיה צורך לחסל אותם. וכך נשארה עם אותם מסכנים אחרים שם בבית הקולנוע הזה חודש ימים. המסחר באנשים המשיך הלאה, אבל כמובן רק בצעירים. וכך אחרי חודש ימים, הוציאו את כל המסכנים האלה, 350 איש ואישה, גסטפו ושוטרים גרמניים, וחייבים היו ללכת רגלי כבר לא לתחנת הרכבת, לא לנסוע ברכבת משא, אלא הלכו רגלי כ - 15 ק"מ ליערות אחרי דרוהוביץ (שכחתי היום את שם היערות האלה), ושם נורו כולם ונזרקו לבורות, כמובן לא לפני שהופשטו מבגדיהם. את בגדיהם הביאו למחנה העבודה שלנו וחלקו לנצרכים. כך נודע לנו בעקיפין מה גורל יקירינו.

זה היה סוף האקציה החמישית ובבוריסלב לא נשארו כבר יותר יהודים בגטו. היה קיים רק מחנה העבודה, אשר בו היו כ - 800 גברים וכ - 200 נשים, כולם כמובן עובדי בסקידן, כולם נושאי האות A. באותה אקציה חמישית נלקחו גם אשתו של וייסבר, השכן שלנו, בן ובת אחת. הוא עצמו, כחייט של סיגיסמונד, השאירו אותו ואת בתו אשר הייתה דומה לארית (גויה), שהלכה לגויים מכרים ושם הסתתרה. הוא, כאיש בסקידן, עבר גם למחנה. במ בקענרוט חייט הגברים וגם הסנדלר הפרוון גולדנברג, בהיותו אדם בן יותר מחמישים שנה, הובל עם ה - 350 להשמדה.

נשארו פה ושם עוד יהודים מחוץ למחנה העבודה אשר הסתתרו בין הבתים הישנים והעזובים בגטו. היה להם קשה מאוד. ללא מזון, ללא אפשרות ניידות לקנות או אפילו לגנוב מזון. התחילו זמנים קשים ליהודים אלה, מחוסרי גג, בית ובטחון.

אבי עדין עבד באסוף חפצים ורהיטים בגטו, כי אחרי חיסול הגטו הרי שוב היה צורך לאסוף כל מה שנשאר אחרי אותם יהודים. הם נשארו רק חמישה עובדים אשר להם האות A. התחילו עכשיו בבסקידן לחלק ליהודים החשובים לעבודה את האות R (Rustungs – Industrie) שפירושו: עובדים בעבור הצטיידות הגרמנים. האות R הזו הייתה בצבע שחור על רקע בד לבן בגודל 4 x 6 ס"מ, שהיה תלוי או מהודק בצד שמואל על חזה הבגד. נוסף לאות R היה גם מספר, ואותו מספר היה רשום בתעודת העבודה של אותו יהודי אשר קבל גם את האות R. חילקו אלף אותיות כאלה, כמעט לכל אלה אשר עבדו בבסקידן וכמובן חיו במחנה העבודה בבוריסלב.

המשכתי לעבוד באותו מחסן עמוס מכונות אצל המנהל שציפניק. באחד מביקוריו של סיגיסמונד פטרוני אצלי בעבודה לקח אותי הצידה לשיחה ממושכת ובה סיפר לי כי הוא ומשפחתו עומדים לעזוב את בוריסלב והם מועברים לעיר המחוז לבוב. שם הוא יהיה דירקטור מחוזי באוקראינה המערבית. הוא מציע לי לנסוע אתם ללבוב וכך להישאר בחיים. כאן בבוריסלב אין שום תקווה שאוכל לשרוד. צריכים להשמיד את כל היהודים, למרות שכעת צריכים הגרמנים כח עבודה מיומן וטוב, אבל בסוף חייבים להשמיד את כולם.

קבלתי ממש הלם למשמע דברים אלה. הייתי אז כבר כבן 18. אמרתי לו: הרי יש לי אב ואם אשר עלי לדאוג להם, ואיך אפקיר אותם? הרי זה כאילו אני גוזר עליהם עונש מוות. לא אוכל לעשות זאת. שוב התחיל לדבר אלי, לשדל אותי שרק כך אוכל להישאר בחיים. למה לי להישאר יהודי, הוא אולי יאמץ אותי עם הזמן לבן, אוכל לחיות חיים שקטים ושלווים וטובים, לשכוח מיהדות ומכל הצרות של העם הזה. האמת, היה לי קצת לא נח, אבל החלטתי הייתה נחושה שלא לנסוע ולא לנטוש את הורי. פשוט במקום החלטתי שאני נשאר, ומה שהגורל יעשה עם כולם יהיה גם אתי. יתכן שהייתי צעיר מדי, לא חשבתי עוד על עתידי, חייתי כל הזמן במין הרפתקה. אבל האמנתי באמונה שלמה שאשאר בחיים, ממש הייתי בטוח בזה. עובדה: עד אותו רגע אף פעם לא תפסו אותי הגרמנים, אף פעם אחת עד אותו רגע לא הייתי בידיהם, למרות שראיתי מה קורה סביבי, למרות רצח אחי, ואחר כך זוועות גם של יהודים עם סבתי. ראיתי איך אבי, אחרי קבורת אחי, הלבין במשך לילה אחד. הוא היה שחור עם הרבה שער בראש, ובמשך לילה אחד הזקין, כל שערות ראשו הלבינו.

כל התמונות האלה עמדו פתאום לפני עיני בדברי כך עם אותו מנהל גדול של בסקידן, ולמרות כל זה בכלל לא חשבתי לברוח מזה, אלא להפך - להישאר, כי הרגשתי שאני חזק מאוד. אמרתי לו יפה ובשקט שבאמת אני מאוד מצטער לאכזבו, אבל אין בי כוח לעזוב אחרי את הורי ללא תקוות חיים. הוא שוב ניסה לדבר ולשכנע אותי. אמר אפילו שאתייעץ עם אבי, אבל לא רציתי שיחיה באשליות באותו

רגע ובאותו מקום הודיתי לו מקרב לב על כל הטוב והיפה שרצה לעשות למעני, אלא שאין בי כח נפשי להיענות לבקשה זו. הוא הבין שאין מה לעשות, אמר שיהיה בקשר אתי, נתן לי יד אשר נשקתי באמת מכל הלב, כי הוא למרות היותו איש המפלגה הנאצית, כאדם היה אדם טוב.

כאן נפרדנו ומאז לא פגשתי יותר. הוא עזב עם משפחתו את עירנו בוריסלב וכנראה עבר ללוב, כפי שאמר. במקומו הגיע לבוריסלב מנהל כללי חדש ושמו בייץ. בנוסף היה גם עוד מנהל על תעשיית הנפט שאת שמו איני זוכר, אבל זוכר אני את כינויו: "בומבוביץ" (פצצה). איש גדל ממדים, שמן מאוד, פנים אדומות, עגולות ונפוחות, שכור גדול, פנים של רוצח. הוא קיבל את הווילה של סיגיסמונד בבולנקה. אדם זה הגיע לבד, ללא משפחה, והיה גר באותה וילה לבדו.

אחרי האקציה החמישית כפי שספרתי, חלקו לעובדי בסקידן אותיות R וכל העובדים האלה חייבים היו לעבור לחיות במחנה העבודה, אשר היה בשלבי הכנה סופיים. 150 בנות הועסקו בתוך המחנה בכל מיני עבודות, כמו מטבח, כביסה, ניקיון. היו כמה בנות אשר עבדו כפקידות. בשער עמדו שוטרים אוקראיניים. בהתחלה עוד אפשר היה לצאת חופשי ולהיכנס למחנה, אבל כעבור כמה שבועות הכול נסגר הרמטית, אין יוצא ואין בא. רק יציאה וחזרה לעבודה בלבד וגם זה בקבוצות גדולות שהיו יוצאות עם שמירה צמודה של שוטרים אוקראיניים למקום העבודה וגם בחזרה. ישנו שנים על דרגש. כל אחד קיבל שתי שמיכות וזהו. כמובן לא היו סדינים, ולא כריות. כמעט כולם קיבלו זוג נעליים מעץ. למעלה היה גם עור, אבל למטה הכל עץ, וכך כשהלכנו אפשר היה לשמוע למרחק רב את הד ההליכה.

בשעה 6:00 בבוקר היה צלצול וכל המחנה היה חייב לקום. ארוחת בוקר, עמדנו בטור ליד חלון המטבח ושם עובדי המטבח היו מחלקים את ארוחת הבוקר שכללה 180 גרם לחם שחור והיו מוזגים לספלו של כל אחד מין משקה שחור שהיה דומה לתה או לקפה ללא שום טעם או ריח (לא היה קיים תה או קפה גם לגרמנים). נוסף לזה קיבל כל אחד גם מנה של כ - 50 גרם ריבה. זאת ארוחת הבוקר. בשעה 7:00 בבוקר היה מסדר בוקר על המגרש הגדול. את המסדר היה מקבל מפקד המחנה. שהיה כמובן גרמני חייל א.ס.ס., בדרך כלל sturmbanfuhrer. לפעמים היו זמנים שהיו לנו שני מפקדים. היו סופרים את האנשים וכך קבוצות קבוצות היו יוצאים את שער המחנה לעבודה עד הערב. במחנה היו נשאים רק כאלה אשר מכל מיני סיבות לא היו יכולים לצאת לעבודה, חולים עם חום, כמובן עם אישור רפואי של דר' קפלנר, רופא המחנה. נשים היו מנקות את כל החדרים והיו עושות את כל יתר העבודות. גם אנשי המטבח היו מכינים את הארוחה השנייה לעובדים שהיו חוזרים בערב מעבודתם.

בעבור העבודה שעשינו לא קיבלנו שום שכר - שכרנו היה האוכל. ארוחת הערב אחרי החזרה מהעבודה כללה מרק. היו אלה מים פושרים שבתוכם אפשר היה לפעמים למצוא איזו אטרייה או כמה גריסים, שוב 180 גרם לחם וכ 50 - גרם ריבה. זה היה התפריט יום יום, וכמובן שמתפריט כזה אי אפשר היה להחזיק מעמד הרבה זמן ונוסף לזה לעבוד עשר שעות ביום וללכת ברגל כל יום כשעה עד שעתיים לעבודה ומהעבודה. לכן כל אחד ואחד מאותם עובדים יהודיים חיפש לו במקום

עבודתו אוכל, אם מהגויים אשר עבדנו אתם, אם גניבת ירקות בדרך לעבודה ובחזרה מהשדות שהיינו עוברים לידם. איכשהו כל אחד היה מארגן לעצמו משהו לאכול והתפתח גם מסחר. מי שהיה לו חוש מסחרי כלשהו היה קונה ומביא למחנה כל מיני דברים, אם זה תפוחים, ביצים, לחם, גם ירקות. וכך במסדרון הראשי היו סוחרים אלה מארגנים מין שוק אחרי אורחת הערב. אחד היה קונה אצל השני. היו גם כאלה שאפו עוגות מקמח תירס, שהיה יחסית זול ומכרו אותן ושוב ברווח שכל אחד הרוויח היה קונה מצרכים אחרים. היו כאלה אשר היו מוכרים גם תפוחי אדמה. זה היה המצרך המבוקש ביותר, כי כל הבחורים ידעו לבשל תפוחי אדמה, זה היה הכי קל וכך התקיימו. אני הייתי מביא תפוחים, אגסים, ומלפפונים. הייתי ממלא בהם את כיסי וכך מוכר לפי חתיכה. לא היינו שוקלים אלא לפי חתיכות. כך הייתי מרוויח כל ערב די כסף כדי לקנות תפוחי אדמה לבשלם ולאכלם. והאמת היא כי מאז יכול אני היום לאכול כל יום אפילו כמה פעמים ביום תפוחי אדמה.

כפי שספרתי אחרי האקציה החמישית ואחרי שכל עובדי בסקידן הועברו למחנה העבודה בלימאנובה הגיע למעשה סוף לגטו. אבי נשאר לעבוד באסוף תכולת הדירות העזובות בגטו ואחרי כן בסדורים בתוך בית הפועלים. הוא ועוד ארבעת היהודים הנותרים היו למעשה שייכים כעובדי משטרה, schutzpolizei אשר הייתה גם אחראית עליהם. מבין חמישה עובדים אלה רק שניים קיבלו את האות R. לאבי לא היה. זוכר אני שקבלו אותה מהיהודי ברינגס, אשר היה גם ראש הקבוצה וממר פלשינגר. היו עוד כמה יהודים שעבדו בעבור המשטרה והם: הורוביץ החייט, וליבהרד הסנדלר, אחד שמו לא זכור לי אבל היה היהודי היחיד בעיר שידע לעבוד ולתקן וגם לעשות אוכפים לסוסים, כך שהיה מאוד דרוש לעבודה מקצועית בעבור המשטרה הרכובה על סוסים Reiterpolizei. כך שבסך הכול היו שמונה יהודים אשר כעובדים מקצועיים היו עדיין דרושים לגרמנים ובמיוחד לאנשי המשטרה, והושארו לגור בגטו לשעבר. אם אפשר להגיד כך, הגרמנים השאירו להם בית אחד על גבול הגטו לא רחוק מהגשר המרכזי. זה היה בית בודד, ווילה שהייתה בעבר של עו"ד שיינברג. באותו בית היו חמישה חדרים ומטבח, וכך כל אחד מאותם אנשים קיבל חדר לגור בו. גרו בו חמישה אנשים. קבוצה זו, שעבדה באיסוף הדברים ואתה שלושה בעלי מקצוע. הגרמנים הקציבו עוד בית אחד בגטו לשעבר בעבור כמה יהודים שגם הם היו בעלי מקצועות מיוחדים ועבדו בעבור הגרמנים. הבית הזה היה נקרא "בית לבן", כי למעשה גרו בו אנשים יהודים מיוחדים, כגון: ראש היודנראט דאז גולדמן, ראש המשטרה היהודית ולק איזנשטיין, ויהודי מומחה מיוחד, נדמה לי ששמו היה רוזנבליט. ספרו עליו שהיה מומחה גדול ביצירת גומי, והגרמנים נתנו לו מכתב מיוחד שנקרא Eisenbrief (מכתב ברזל), המורה לכל הגרמנים שאסור לנגוע בו.

כך נשארו בעיר גופה שני בתים יחידים למגורי יהודים, נאמר: מובחרים, אשר לא עברו לבסקידן ואשר גרו כמו על איזה אי בודד.

עכשיו התחיל ספור חדש: כל מי שלא היה לו ה-R המפורסם, לא הייתה לו זכות לחיות, וסתם ככה היו תופסים יהודי כזה, היו מביאים אותו לבית המשטרה

האוקראינית ומושיבים אותו שם בבית הסוהר. הגרמנים היו יוצאים גם ליערות לחפש יהודים, היו מביאים אתם כלבים וכל הזמן היו רודפים כך אחרי יהודים.

מול מקום עבודתי, מחסן המכוונות, עמד בנין גדול שהיה לפני המלחמה בית הקולנוע גראזינה (Grazyna). בזמן הכבוש הגרמני היה הקולנוע סגור ולא פעל. רק פעם אחת בזמן הכיבוש עשו שם הגרמנים באולם הגדול של הקולנוע משרד לאסוף פרוות ולנעלים, כפי שסיפרתי בתחילת הספר. ממקום עבודתי ראיתי תמיד את הבית הגדול הזה, וחשבתי בלבי ששם אפשר יהיה לשבת. כמוכן חשבתי על הורי, הרי ידעתי שלאבי אין R ואמי בכלל לא עובדת, אין לה R ובכלל אסור לה לחיות, מזמן הייתה צריכה כבר להיות מובלת למות.

יום אחד, בשבת אחרי גמר העבודה בשעה 12:00, לא חזרתי למחנה עם יתר חברי לעבודה אלא הלכתי לכוון הקולנוע. היה לי איזה חוש אישי. הגעתי למקום העזוב הזה. דלת אהורית אחת הייתה אפילו פתוחה. נכנסתי פנימה ושם התחלתי לבדוק הכול, את כל החדרים. היו שם חדרים קטנים ששמשו לפנים כמשרדים, מחסנים, בתי שימוש. היו שם מים זורמים בברזים, לא כמו ברוב הבתים בעיר, כי זה היה בנין חדש. המעניין בחדר אשר שמש פעם חדר מכוונות, שממנו היו מקרינים את הסרטים על המסך, היה מין יריעה קטנה, שבקלות אפשר היה להסתיר אותה מעיני אדם, שהובילו ממנה מדרגות למין "בוידעם" כזה, שגדלו היה כ-3 x 4 - מטר. מיד החלטתי כי זה מקום אידיאלי להיות בו פרק זמן, עד שיעבור הזעם.

הבאתי את אמי, אשר הצלחתי להוציא מידי לונעק רוק השוטר היהודי בזמן השתוללות האקציה החמישית, אלי למחסן המכוונות, וברשות השומר הכנסתי אותה פנימה. זה היה בחודש אוקטובר בערך. שלג וכפור בחוץ. חורף אוקראיני. היו עליה רק הבגדים שלבשה וזה הכול.

עוד באותו ערב שהבאתי אותה הכנסתי לאחד המחסנים שבשטח הגדול, מחסן שכמעט לא היו נכנסים אליו. היה זה צריף בודד בפינה הצפונית המרוחקת מן המרכז. שם היו כל מיני כלי עבודה חדשים לגמרי, כגון: דליי פח, מטאטאים, עתים, כל מיני ברזלים. בזמן זה לא היה צורך בדברים אלה, וכך ארגנתי לה שם מקום לשכיבה מאחורי אצטבאות מלאות בל מיני סלים. שם שהתה לבד כשבוע ימים, ללא שום כסוי בכפור נורא. היו רק מים שהבאתי לה בדלי. אוכל הייתי מביא לה כל יום - את מנת הלחם שלי, תפוחי אדמה שהייתי קונה במחנה ומבשל. את כל זה הייתי מכניס למחסן בזמן הפסקת הצהרים, כשכל הפועלים היו עסוקים בארוחת הצהרים. היא לא חלתה שם. הרגישה טוב. כשגליתי את החדרון בבית הקולנוע גראזינה ספרתי עליו כמוכן לאבי, למר קורץ (עכשיו נזכרתי בשמו - זה היהודי שעבד עם אבי), וגם למר משה מלוך (מלוך זה הר, זה כינויו, איני זוכר את שם משפחתו). אלה היו אותם שלושה יהודים ללא האות R אשר ידענו כולנו שיום אחד ייקחו אותם לחיסול. בית הפועלים נמצא די קרוב לאותו קולנוע גרזינה. החלטנו שיום אחד, במקום שיחזרו שלושתם לבית המבודד בגטו שבו גרו, יבואו לאותו בית קולנוע, ואם יראו שהמקום בסדר יישארו בו.

וכך היה. בערב באו ישר לשם, באותו יום גם אני לא חזרתי מהעבודה למחנה, אלה חיכיתי להם ליד בית הקולנוע. עלי לציין שכל אלה שהייתה להם האות R יכלו להסתובב חופשי בעיר ללא שום לוויה, אמנם רק ביום בשעות העבודה, כי בין עובדי בסקידן היו גם כאלה שתפקידם היה להסתובב בין מפעלים שונים, לבצע תיקונים שם או כל מיני עבודות הקשורות בעבודתם. כך שלא הייתה לי שום בעיה להישאר אחר גמר העבודה ולשהות בעיר. יכולתי אפילו לא לחזור בכלל ללינת לילה למחנה באותם ימים, כי אלה היו הימים הראשונים של המחנה, ולא היה עוד גמור. וכך כשהגיעו אותם שלושה יהודים הבאתי אתי גם את אמי ונכנסתי פנימה. כמובן שכולם היו מאוד מרוצים מהמקום: קודם כל מים זורמים, בתי שימוש, נקי. אמי ממש הייתה ברקיע השביעי. זוכר אני שגם מר בנר ישראל היה שם. משם היו הגברים הולכים בבוקר לעבודתם, ובערב במקום לחזור לאותו בית בגטו היו חוזרים לשם, לקולנוע. זה נמשך כך כשבוע. כמובן שהגברים היות ועבדו באיסוף דברים מהבית, הייתה להם אפשרות להסתובב די חופשי בעיר עם סוס ועגלה, לראות ולשוחח עם הגויים, לעשות עסקות עם הגויים.

לדוגמה: היו מחליפים אצל גוי שמיכת פוך בעבור ככר לחם, סרביס יקר בעבור כמה ביצים, וכך הלאה. לכן, מבחינת כלכלה ומזון היה מצבם טוב מאוד. לא חסרו להם כלום, ובאותם כמה ימים הביאו לקולנוע הזה, לחדרון שלהם די הרבה מזון שאפשר להם לחיות זמן די ממושך שם. אבל יהודי הרי היה ונשאר חזיר - חבל היה להם להישאר שם ולשמור על חייהם, קסם להם להיות בחוץ ולעשות עסקים עם הגויים. נכון, אז עוד לא חשבו שכולם יהרגו ונוסף לזה כל אחד חשב שמשום מה הוא יישאר בחיים והאחר ייהרג.

סיפרתי שהיו גרמנים צדים יהודים ללא האות R. גם אבי ידע זאת גם אותם חבריו לעבודה שלא היה להם ה R. אבל הרי כל יום היו יוצאים לאסוף רכוש יהודים וחשבו שאותם לא ייקחו, הרי צריכים אותם לעבודה. הם היו מחליפים גם דברים בעבור סיגריות. הם לא עישנו, אבל היו נותנים את הסיגריות לשוטרים הגרמניים שהיו אתם. השוטרים היו גם מחפשים בין הרכוש היהודי דברי ערך. היו גם מקרים שמצאו כסף, דולרים, דברי זהב. את כל זה היו השוטרים הגרמניים לוקחים כמובן לעצמם ואותם חמישה יהודים ראו, אבל מה היה אכפת להם? להפך. היהודים עוד היו משחדים אותם בסיגריות שהיו מקבלים מהגויים. סיגריות היו אז מצרך מאוד מבוקש, כי הרי בהקצבה - אפילו לגרמנים הייתה הקצבה - כל גרמני היה מקבל מאה סיגריות לחודש. כמובן שזה לא הספיק. לא פעם אמרתי לאותם חמישה שהעובדה שהגרמנים לוקחים דברי ערך לעצמם אינה טובה ליהודים. הרי פעם יהרגו אותם כדי שלא יהיו עדים לכל מה שהם עושים. אבל לך דבר עם יהודים. לא שמעו לבחור צעיר. אלה המבוגרים חשבו שיש להם יותר שכל.

ביום שישי אחד סיפר לי המנהל שלי שציפניק בסודי סודות כי מחר, בשבת כך שמע, תתחיל אקציה כדי לתפוס את יתר היהודים המסתובבים בעיר או בגטו ללא האות R. לא התייחסתי לזה ברצינות גדולה, כי מה אפשר היה לדעת, אבל בכל זאת אחרי גמר העבודה באותו יום ניגשתי לבית הקולנוע שבו כבר היו כל הארבעה: קורץ, אבי, בנר ומשה מלוך, אמרתי להם מה שספר לי המנהל שלי ובקשתי מהם לא

לצאת ביום שבת לעבודה. גם אמי הסכימה אתי. מהגברים לא קבלתי שום תשובה. חזרתי בערב למחנה העבודה שלי. בשבת כרגיל באתי לעבודתי במחסן ובשעה 12:00, אחרי גמר העבודה, הלכתי שוב לבקר את אמי ואבי. חזר לשם רק בנר ישראל וספר שבבוקר, כשהגיע לעבודה בבית הפועלים, לקחו מיד את אבי, קורץ ומשה, היות ולא היה להם R והעבירו אותם למקום ריכוז של יהודים ללא R במשטרה האוקראינית. אמי פרצה כמובן בככי היסטרי ואמרה שבקשה מהם לא ללכת לעבודה באותו יום, אבל מי שמע לה. וכך נלקחו גם הם. בנר, שהיה לו R, נשאר. היה גם מוינוי ברינגס שהיה לו R, ראש הקבוצה, שלא ידע על קיום בית הקולנוע כמסתור. ממנו קצת חששנו ולא רצינו לגלות לו. אני הרי תמיד האמנתי שלי לא יקרה שום דבר ושוב עד אותו רגע, אף פעם לא תפסו אותי הגרמנים.

המשכתי להניח תפילין יום יום וגם להתפלל ממש בכוונה. הרגעתי את אמי, אשר נשארה עם בנר באותו מקום, ואמרת לי לה שבמשטרה האוקראינית יש לי שני חברים שוטרים, אשר למדו אתי בבית הספר התיכון באותה כיתה ואני אלך אליהם לבקשם שיעשו משהו. אותו ראש משטרה גרמני, נמץ, היה עוד אצל גרינשפן רופא השיניים בקומה העליונה של הבית. גם מר רייצס היה בזמן הזה עוד מורה לגרמנית של השוטרים האוקראיניים. את נמץ הכרתי מאז האקציה השלישית כשהשאיר אותי ואת אחי וסבתי בחדר בגטו ופקד על השוטרים שלו "דוזה 2 בורשען בלייבן" (אלה שני בחורים נשארים), ופסוק זה חרוט במוחי עד היום. תכננתי ללכת אליו ולבקשו שישחרר את אבי. גם את רייצס הכרתי. יותר נכון - הוא הכיר אותי. הוא ידע שסיגיסמונד היה פטרוני. מוינוי ברינגס, זה היהודי ראש הקבוצה של אבי, היה ידיד טוב של מפקד השוטרים האוקראיניים פרצוק (נדמה לי שזה היה שמו), וחשבת לי לפנות גם אליו, איך אומרים היום - לבקש פרוטקציה. נוסף לזה, רופא השיניים גרינשפן, אשר אבי וכל משפחתנו היינו פציינטיים שלו. נוסף לזה אבי היה מיודד עם הוריו של אותו גרינשפן.

וכך התחלתי ללכת לנסות לעשות משהו בנדרון.

הייתה זו אותה שבת בשעה 3:00 בערך. הגעתי למרכז העיר והלכתי לבית שבו היה צריך להיות מוינוי ברינגס. מצאתי אותו בבית. הוא כמובן ידע ששלושתם נלקחו. אני באתי לבקש על אבי. הוא הבטיח לי לדבר עם פרצוק, הלכתי ישר ממנו למשטרה האוקראינית. זה לא היה רחוק. המשטרה האוקראינית הייתה ברחוב לוקשביצה, זה הרחוב אשר בו נולדתי, גדלתי, וגם ביתי בגטו היה באותו רחוב. לא פחדתי כלל, נכנסתי לבנין המשטרה, שם פגש אותי הלבקה, אחד מחברי לשעבר אשר למדנו יחד באותה כיתה בבית הספר. ספרתי לו את הסיפור. הוא הוביל אותי למטה למרתף, שם היו היהודים סגורים בתא אחד כולם ובחוץ במסדרון, שומר עליהם שומר אחד, שוטר וסילושין ובמקרה הוא חברי השני מבית הספר, אשר אתו תמיד היינו ביחסים נהדרים. הייתי מבקר אצלו בבית, ממש כמו בן בית שם עם כל משפחתו וגם הוא כך אצלנו. בראותו אותי עם הלבקה אמר לי שאכן ראה את אבי ואפילו דבר אתו, אבל אינו יכול לעשות כלום. יש בפנים 183 יהודים. הוא שומר שעתים ואחרי גמר משמרתו הוא מעביר את השמירה לאחר וחייב לספור את הבהמות, אסור שיחסר מישהו. לבקשתי, וגם הלבקה התערב לטובתי, פתח את

הדלת. ריח נורא נדף מבפנים. חדר קטן 4 x 4 ובו דחוסים 183 אנשים בעמידה, אחד על השני, כמעט אין אויר. לא אדע איך לא נחנקו שם. הוא אוציא את אבי החוצה אלי למסדרון.

צעקתי על אבי: למה הלכת לעבודה הבוקר? הרי אמרתי לך שהיום תשב ואל תזוז. אבי חייך ואמר: מה שיהיה עם כל היהודים יהיה אתי. זהו אין מה לעשות. אבי ענד שעון כיס "אומגה". אז שעון "אומגה" היה משהו מיוחד. רק יחידים מבין היהודים היה להם שעון כיס "אומגה". אבי קבל אותו כמתנת חתונה מאחד העשירים בוריסלב, מאיר גלנצמן. הוא הוציא את השעון ונתן אותו מתנה לוסילישיץ, אשר כבר קודם דבר אתו אבל באמת לא יכול היה לעשות כלום. אותו וסילישיץ הבטיח לי להחזיק את אבי במסדרון עד שיבואו להחליף אותו בשמירה. כולנו החלטנו שרק נמך יכול לעזור כאן.

עליתי עם הלבקה למעלה למשרדים. חפשנו את נמך, הוא לא היה במקום. אמרו לגשת לבית גרינשפן, אשר שם גר נמך. הבית הזה היה ממש ליד בנין המשטרה האוקראינית. אמרו לי גם שגרינשפן לא גר אף פעם בגטו, כל הזמן הוא גר בביתו עם נמך, גם עכשיו כשאיך כבר גטו. באתי לבית גרינשפן, הוא בעצמו פתח לי את הדלת. ספרתי לו את הסיפור וביקשתי שיעזור לי לדבר עם נמך כדי שישחרר את אבי. גרינשפן צחק ואמר לי כי באותו יום שבת בבוקר אותם שוטרים אוקראיניים אשר הוא היה רופא ומטפל שלהם באו אליו בבוקר והוציאו מביתו את אביו ואמו, אשר עד כאן גרו יחד בבית ואין לו ראש אלי כשהוא בעצמו צריך לבקש מנמך שישחרר את הוריו. ונמך? כאילו בלעה אותו האדמה איננו.

באותו רגע נכנס נמך, כתמיד ז'לוב, גבוה, שמן, ורחב עם המקל שלו. פלאי פלאים - הוא הכיר אותי. שאל אותי מה אני עושה פה אצל גרינשפן. ספרתי לו ובקשתי שישחרר את אבי. הוא פרץ בצחוק אדיר ואמר: אני בעצמי אהרוג את כולם מחר בבוקר, זה יהיה בשבילי אמון טוב לאקדח שלי (היה לו אקדח פרבלום גדול). אני לא יודע, התחלתי לרעוד מהצחוק האכזרי שלו. הוא צחק ואני חשבתי שהוא כמו סוס יאור, עם פה גדול כזה, פעור כמו חיה. הוא ניגש לארון הוציא בקבוק וודקה ואמר לגרינשפן למזוג כוסות לו, לגרינשפן ולי. אחרי שהכוסות מולאו הרים את כוסו ואמר: בואו נשתה לחיים שלנו. מחר אני גומר את היהודים המחורבנים האלה. אני לא הרמתי את כוסי. איני יודע מה קרה לי באותו רגע. בסך הכול הייתי נער צעיר, יהודי בבית החיה הגדולה הזאת. אמרתי לו: אני לא שותה אתך עד שלא תביא לכאן את אבי. תשובתו, ואת זו אזכור תמיד: תראה, יהודון מלוכלך, גרינשפן חברי שם אצלי את ההורים המחורבנים שלו ואני לא נותן לו אותם. הם חייבים למות עכשיו, חיו די מספיק זמן. היה צריך להרוג אותם. נתן לי במקלו מכה חזקה בראש, צחק צחוק אדיר ושוב אמר: מה אתה חושב? אז לך. אני אביא את אבי? באותו רגע נכנס לחדר רייצעס. נמך העמיד את כוס הוודקה המלאה שלו על השולחן ופנה לרייצעס: מה אתה אומר, רייצעס? האח שלך, הדרעק הקטן הזה לא רוצה לשתות אתי לחיים כי אביו החרא יושב שם אצלי. נו, מה אתה אומר? רייצעס שאל אותי, סתם ככה: נו, מה אתה רוצה? ואני שוב בחוצפה עונה לו. כל השיחה מתנהלת בגרמנית. אני עונה לרייצעס, ופונה לנמך: תראו, הוריו של גרינשפן הם אנשים זקנים (וזה אכן הייתה אמת). אבי איש צעיר, רק בן 41 אני רוצה אותו כאן

ומיד ואז אשתה אתכם לחיים. החיה נמץ התרגז מאוד. עזב את החדר כמעט בריצה .

כולנו נדהמנו. אני, רייצעס וגם גרינשפן התחילו לצעוק עלי ואמרו: השתגעת? הבאת עכשיו אסוון על אביך וגם עליך. הוא יהרוג אותך. מה אתה חושב לך בכלל? כך מדברים אליו? איזו חוצפה! מה יהיה עכשיו? תראה, אמר גרינשפן את הורי הוא לא רוצה לשחרר אז מה אתה רוצה שיביא לך את אביך? מי אתה בכלל ומה אתה בשבילי? שוב אמרתי לגרינשפן: תראה, הוריך הרי זקנים, אנחנו יודעים שאין להם כל סיכוי. אבל אבי צעיר ובריא, אולי עוד יישאר בחיים אחרי המלחמה.

פתאום נפתחה הדלת, נכנס נמץ עם אבי וצעק: דרעק קטן שכמוך, קודם בוא נשתה לחיים. ניגש לכוס שלו, מזג גם לאבי, שתינו לחיים. הוא מזג עוד פעם כוסות גדולות של תה. אני לא יודע לשתות אבל הוא צורה: verfluchte jude trink! הרמתי ושתיתי עוד פעם אתו. הוא נתן מכה במקלו לאבא וצרח: עכשיו הסתלקו מהר מכאן, דרעקעס. אבי היה לגמרי בהלם. הוא לא ראה כלום ולא שמע כלום. תפסתי אותו ביד וברחתי משם כמו פצצה.

הבאתי אותו חזרה לקולנוע גראזינה. רק שם, עם אמי ובנר, נרגענו קצת והתחלנו לחשוב על כל מה שעבר עליו. אבי נשאר כבר שם עם אמי עוד שבוע אחד. היה להם שם אוכל מספיק. אמרתי להם שלא אבוא לבקר כדי שמישהו לא יראה אותי וכך אסכן את חייהם. בנר עזב גם הוא וחזר לאותו בית בגטו שבו חי.

בבוקר למחרת, יום ראשון בשעה 6:00 העלו את אותם 182 יהודים על משאיות, הובילו אותם ליד בית המטבחים בבוריסלב, זה היה בקצה הדרומי של העיר, שם היו שדות גדולים, ושם הכינו הגרמנים עוד קודם בורות גדולים. המסכנים היו צריכים להתפשט, וכך ירו בכולם. על פי הקברים, אותם כיסו שוטרים יהודיים, זכור לי גלנצמן, ברנרד, ועוד שלושה שוטרים יהודיים אשר לקחו חלק בכל האקציות נגד היהודים וחשבו שכך יצילו את חייהם. אחרי שכסו את הבורות ירו הגרמנים גם בהם. את בגדי הקורבנות הביאו למחנה העבודה שלנו, שקראנו לו לגר, וחלקו אותם לנו, החיים.

כך הפעם הראשונה, הרגו ממש בעירנו את הקורבנות המסכנים, יהודים מהעיר שלנו, וכך בפעם הראשונה התחלנו להאמין שאותם אלפים אשר נשלחו ברכבות אינם בחיים עוד.

זאת הייתה האקציה השישית במניין.

באותו יום ראשון, אחרי האקציה השישית, חזרתי כרגיל בבוקר לעבודה. אמי ואבי היו עדין באותו קולנוע גרוזינה. היה צורך בשני דברים: הלכתי לסדר מקום כלשהו בעבורם, כי תקופה ארוכה לא יכלו להישאר שם. נוסף לזה היה צורך במזון. היה שם מזון רק לשבוע. כסף לא היה בידי. אבי הפסיק לעבוד בעבודה אשר בה איכשהו יכול היה כל יום להשיג מזון כלשהו בהחלפת דברים עם הגויים. נוסף לזה מצב הרוח בעיר היה גרוע. פתאום הבינו כולם שאנו עומדים לפני השדמה ממש. עד אז

קווה כל אחד וחשב שזה משחק ילדים, שלקחו את אלפי יהודי העיר ושלחו אותם לעבודה, והנה התברר לכולם בבת אחת שזה היה חלום. לאט לאט חדרה למחשבותינו ההכרה שכולם אינם בחיים עוד, וגם לנו מחכה אותו סוף, כל זמן שהיינו עוד צעירים והיינו מביאים איזו תועלת לגרמנים החזיקו אותנו בחיים, אבל בעתיד היה ברור לנו שסופנו הולך וקרוב.

בזמן הפסקת הצהרים קרא לי וינגרטן הצדה, וסיפר לי שאשתו נתפסה באותה שבת, אבל בזמן שהלכה עם יהודים אחרים בגלל למקום הריכוז הצליחה לברוח. אין לה כמובן R וצריך לעשות משהו. שאל אותי מה המצב אצלי. סיפרתי לו כי להורי אין R וכמובן ספרתי לו על כל אשר עבר עלי. כמובן שלא ספרתי לו על הקולנוע גראזינה. היה זה סוד שלי אשר אסור היה לגלות לאף אדם אחר, אפילו הקרוב ביותר.

וינגרטן זה היה גדול ממני בעשר שנים. הוא כבר היה נשוי, מנוסה בחיים וכנראה גם יהודי פקח. הוא הציע לי משהו שבאמת היה אולי כדאי לקבל ומיד:

הוא אמר שאנו שנינו עובדים הרי יחד באותו מקום עבודה, ומשום כך טוב יהיה אם נמשיך כך ביחד ואפשר פה בשטח כל כך גדול, להסתיר גם את אשתו וגם את הורי. הוא המשיך ואמר שבדק כבר בעצמו ומצא מקום מתאים מתחת למחסן כלי העבודה. היה זה צריף עץ שארכו 20 מטר ורוחבו 6 מטר. לצריף היה גג פח ורצפת עץ. הצריף עצמו עמד על יסוד לבנים אדומות, ומהעץ עד הרצפה היה שטח חופשי של כ- 50 ס"מ. מצדו הימני של הצריף עמד מבנה קטן ששימש כמשרד למנהל שציפניק.

מצדו השמאלי של הצריף הייתה רמפה בגובה של 1.5 מטר. על הרמפה הזאת היו מורידים את כל המנועים וחלקי החילוף שהיו מגיעים למחסן במשאיות. הכול הורידו לרמפה הזאת ומשם היינו מעבירים הכול לפי סדר למקום הקבוע. הוא בדק והחליט שמתחת לרמפה הזאת אפשר להוציא כמה לבנים מיסוד הצריף, כך שאף אחד לא יראה את זה. אפשר להוציא ברוחב שאדם יכול להיכנס מתחת לצריף, ושוב לסגור את הפתח, כך שאף אחד מבחוץ לא יראה, לשים על הפתח הזה או להשעין לידו כל מיני ברזלים או חפצים הפזורים שם מתחת לאותה רמפה, כך שאף אחד לא יחשוד שיש איזו כניסה מתחת לרצפת הצריף. הכוונה הייתה להכניס שם פנימה את אשתו ואת הורי. להשאירם שם במקום ושם יהיו עד שנמצא משהו טוב יותר. קבלתי את ההצעה מיד, כי חשבתי שזה טוב מאוד, ואפילו טוב יותר מן הקולנוע, כי הקולנוע היה סוף כל סוף מקום ציבורי, ואי אפשר היה לדעת מה ילד יום.

החלטנו שעוד באותו ערב, אחרי גמר העבודה הוא יביא לשם את אשתו ואני את הורי. המקום היה סוד רק של שנינו. וכך עשינו. באותו ערב יום ראשון לא חזרתי למחנה. עם חשכה הלכתי לקולנוע, הוצאתי משם את הורי יחד עם השמיכות שהיו להם שם. גם את המזון ארזנו בשקים ובקופסאות, אבל את כל זה אמרתי להעביר בימים הבאים, לא בבת אחת וכמובן לא יחד אתם.

במשך היום הכנו וינגרטן ואני, פירצה בגדר המחסן במקום כזה שלא ניתן היה לראותו, ובליילה העברתי את הורי דרך אותו פתח פנימה, לשטח המחסן. אני חייב לציין ששני הכלבים הפראיים היו מסתובבים שם בשטח בלילה, אבל הכירו אותי. מעניין איך חיה כזו הייתה פקחית.

כשנכנסתי אני קודם, כבר היו הכלבים על ידי. סימנתי להם כמו לבני אדם לשותוק, ומעניין שהחיות הסתכלו עלי כאילו הבינו את כוונתי, לא הוציאו קול, רק הסתכלו עלי איך אני מעביר את אבא ואימא דרך הפרצה פנימה. הם לוו אותנו עד הרמפה, שם עמדו ושוב בשקט הסתכלו עלינו כמו בני אדם שמבינים את חשיבות השתיקה.

כך פתחתי מתחת לרמפה את הפתח בלבנים, הכנסתי את ההורים ושמיכות פנימה היינו צריכים שם בפנים ממש לזחול, כי המקום היה נמוך ובפינת אחד הקירות מצאו להם מקום. אסור היה להדליק אור, נר או פנס כיס, כדי לא לעורר את חשדם של השומרים, למרות שידעתי כי הם לבטח ישנים. מבעוד יום הנחנו עוד קופסה גדולה ריקה מריבה כדי שתשמש להורים לעשיית צורכיהם.

כעבור זמן מה הגיע גם וינגרטן עם אשתו. היינו אתם כמעט כל הלילה. לא חזרתי ללאגר כבר באותו לילה, הרי אסור היה להסתובב בלילה בעיר ברחובות מפאת העוצר. קודם כול שלחנו את הכלבים, אשר שוב בשקט עזבו את המקום והלכו להסתובב שם בשטח. דברנו בשקט בשקט בינינו, כדי שלא ישמעו אותנו בחוץ. באותו לילה תכננו איך זה יהיה, איך ומתי נעביר את המזון שנשאר בקולנוע גראזינה, איזה בגדים, אם בכלל היו עוד. ראינו שם עכברושים גדולים מסתובבים והחלטנו לצייד אותם במקלות כדי להגן על עצמם מפני העכברושים האלה. קווינו שלא הרבה זמן יצטרכו ההורים ואשתו של וינגרטן לשבת שם.

רק לפנות בוקר עזבנו אותם. סגרנו כמתוכנן את פתח הכניסה, חכינו עד שעה 7:00 וכרגיל התייצבנו בשביל המפורסם כדי לקבל את פני המנהל שלנו בברכה. אחרי כן כבכל יום הייתי נכנס לאותו מחסן להוציא את כלי העבודה. הייתי דופק בכוונה בלוח ברזל ברצפה, זה היה סימן יום יומי שהגעתי לעבודה והכול בסדר. חלקתי לחברים כלי עבודה, ושוב יום עבודה קשה לפני. שוב בהפסקת צהרים וינגרטן ואני דברנו שבערב בלאגר נפגש, נדבר ונתכנן מה עושים הלאה. אוכל היה בינתיים לאנשים שבפנים, גם היו מוגנים מפני הקור, כי הכול מסיביב היה סגור.

בגטו אחרי האקציה השישית נשאר שני בתים אשר בהם עוד גרו אותם יהודים ספורים: הבית הלבן ובית עו"ד שיינברג, אשר קראו לו בית LHD שם גרו כאמור אנשים שעבדו בעבור המשטרה הגרמנית, חייט, סנדלר ומתקן האוכפים. גם בנר וברינקס גרו שם. אותם חמישה יהודים קבלו כמוכן גם את האות R המפורסמת וכך, אחרי האקציה השישית חסלו הגרמנים גם את שני הבתים האלה, וכל היהודים עברו לגור בלאגר. תם סיפור הגטו, לא היו יותר יהודים בגטו.

עם וינגרטן סיכמנו בלאגר כי אנו פותחים בצד השמאלי של יסוד הצריף לבנה אחת. זאת אומרת מוציאים אותה לגמרי, וכך יישאר פתח בגודל 10X2 ס"מ וזה ייתן לאלה היושבים בפנים לפחות קצת אור יום. נוסף לזאת נוכל באמצע העבודה לזרוק

להם דך פתח קטן זה מכתב, כדי שיוכלו לדעת פחות או יותר מה קורה בחוץ אתנו ובכלל. נוכל גם לזרוק להם פנימה משהו מהאוכל. החלטנו שנוסף לכך פעם בשבוע אחד מאתנו יישאר במחסן ולא יחזור ללגר, יכנס פנימה אליהם יוציא החוצה וישפוך את הצרכים והשתן, ויביא להם מה שצריך, ישמע מה דרוש להם. כך סיכמנו בינינו וקיימנו את זה. כל שבוע היה אחד מאתנו נשאר, נכנס ועושה את כל הדרוש. שוב מעניין, הכלבים "שד" ו"רוח" היו תמיד לידי בזמן הכניסה והיציאה מהחור, רק נשמו עלי אבל לא הוציאו קול מפיהם האכזר, ממש כאילו שמרו עלי שאף אחד לא יעשה לי משהו רע.

עלי לציין שהיה זה חורף, שלג בחוץ, צריך לזחול פנימה, להוציא את הקופסה עם השתן, ללכת עד בית השימוש, שהיה די רחוק מהצריף. בית השימוש עצמו היה מין צריף "בודקע" וכל זה בלילה, כשהשומרים ישנים. הליכה בנעלי עץ עושה רעש גדול. שני הכלבים לצדי כמו שני שומרי ראש. ממש לא יאמן. אבל כך היה באמת. פעם בשבוע אני ופעם בשבוע אותו דבר עם וינגרטן. הכלבים האלה הפכו ממש לחברים הנאמנים ביותר שלנו. הייתי מדבר אליהם ומבקש שיהיו שקטים ויעזרו לנו. והם באמת כאילו הבינו, הלכו אחרי כל אחד בצד אחד שלי, כאילו עוזרים שלי.

כעבור שבוע ימים בערך נודע לי שיש בחור ושמו איזו עגערט, שיש לו R והוא רוצה למכור אותה ב-1,000 זלוטי, כי הוא רוצה לעזוב את הלאגר ולברוח בכלל מהעיר כגוי וכך לחפש את מזלו כדי להישאר בחיים. מצאתי אותו בלאגר, סגרתי אתו עסקה אחרי שגב' בלומה המערמן, שעבדה כפקידה בבקסידן, הבטיחה לי שתעביר את ה-R על שם אבי והמספר ירשם גם בתעודתו. אחרי כל הפרוצדורה, עד שהבאתי את התעודה מאבי ועד שהכול נרשם וסודר לקח כמה ימים. ולילה אחד הוצאתי את אבי מהחור אל העולם. הוא חזר אתי ללאגר וקבל עבודה בבקסידן, כמובן כפועל בגליציה. עבודתו הייתה לנסוע עם סוס ועגלה בין בארות הנפט ולהעביר כל מיני חלקי חלוף שהוזמנו קודם. זו הייתה עבודה טובה, כי קודם כל היה חופשי לנוע בכל העיר. היה לו מגע עם הרבה אנשים, גויים בעיקר, ויכול היה לקבל מהגויים קצת אוכל שזה היה העיקר.

וכך לאט לאט התחיל גם לעשות עסקים עם הגויים האלה. היה קונה מהם פרות, בעיקר תפוחים ואגסים, שהיו בשפע שם בבוריסלב. היה מביא אותם ללאגר, ושם הייתי אני מוכר אותם. וכך מצבנו הכלכלי היה די טוב. הוא ישן אתי על אותו דרגש. אני הייתי מבשל כל ערב תפוחי אדמה. היינו אוכלים יחד ומקווים שפעם נזכה להיות שוב אנשים חופשיים ויחד עם אימא.

בלאגר החיים זרמו להם סתם ככה, לא ידענו בדיוק מה קורה בעולם. לא היו קיימים אז טרנזיסטורים שאפשר היה להחזיק מכשיר קטן כזה, לשמוע חדשות ולדעת מה קורה. אז היו קיימים מכשיר רדיו גדולים, ארגזים גדולים ומסורבלים, וגם לא לכל האוכלוסין היה מכשיר כזה בבית. זה היה די יקר, והגויים אז לא היו צריכים את זה. למרות הכול, פה ושם היינו שומעים על הקרבות בין הגרמנים לבין הרוסים.

הייתה זו כבר שנת 1943. חורף קשה עבר עלינו, הרי חיינו בלאגר. לא היה לנו שום רכוש, רק הבגדים שלבשנו וגם זה אבד במשך הזמן. הבגדים היו נקרעים, גם הנעלים היו הולכות ונגמרות. הרי כל יום היינו הולכים הרבה קילומטרים, יציאה וחזרה לעבודה. וגם בעבודה, כל היום על הרגלים הלוך וחזור, כך שהכול היה הולך ונגמר. הגרמנים ידעו את המצב, הם התחילו להבין שאנשים שעובדים חייבים לקבל לבוש מינימלי, בפרט בחורף אוקראיני קשה וקר. התחילו להביא בגדים של היהודים שהיו מוצאים להורג. וכך היה אחרי האקציה השישית. שבה הרגו לראשונה את יהודי עירנו ממש בעיר, את בגדיהם הביאו ללאגר וחלקו בין אכלוסי הלאגר.

מכאן והלאה שיטת הגרמנים הייתה חיסול כל היהודים שאין להם האות R. וכך שוב היו יוצאות קבוצות שוטרים גרמניים ואוקראיניים עם כלבים לחפש אחר יהודים. חיפשו אותם בכל המקומות, גם בחורבות הגטו ובעיקר ביערות. אפילו בשלג היו יוצאים כל יום לחפש את אותם יהודים ביערות.

ואכן היו עשרות יהודים ביערות. קבוצות קבוצות של יהודים חפרו להם בונקרים ביער וכך היו יושבים בבונקרים אלה. היו יחידים יוצאים לכפרים כדי לרכוש אוכל. בסך הכול היה להם מאוד קשה. אותם גרמנים עם הכלבים היו תופסים מדי פעם בחור יהודי בכפר, או שהגויים היו תופסים בחור יהודי כזה, שהיה בא לכפר לקנות אוכל, ומוסרים אותו לגרמנים, היו מכים אותו מכות רצח כדי שיגלה איפה נמצאים אחיו המסתתרים והיו הרבה מקרים שבחור בלית ברירה אחרי עינויים קשים, היה מגלה את מקום הבונקר או אפילו היה חייב להוביל את השוטרים האלה למקום הבונקר.

וכך היה קורה שבנים היו מסגירים את מקום מחבואם של יקיריהם וחבריהם, אשר יחד היו מובלים למקום ריכוז בעיר. החזיקו אותם עד שמספר היהודים היה מגיע לכמה עשרות, היו מעלים אותם למשאיות או לפעמים היו מובילים אותם כמו בהמות לשחיטה, ושוב שם בקצה העיר, ליד בית המטבחים היה שדה גדול אשר נהפך לגיאה ההריגה של יהודי בוריסלב. היו מסכנים אלה חייבים לחפור להם בעצמם בור קבורה, היו צריכים להתפשט, לשים את בגדיהם הדלים מסודרים על פי הבור והיו יורים בהם. וכך זה נמשך בבוריסלב כמה חודשים.

כך הפסקנו אנו, האנשים בעלי ה-R בלאגר, לספור את האקציות. אי אפשר היה כבר לספור, כי מדי חודש היו מגלים שוב ושוב יהודים, מובילים אותם לשדה ההרג, ויורים בהם. שוב היו מביאים לנו את בגדי הקורבנות ללאגר, ומחלקים אותם בין אכלוסי הלאגר. כשהגיע טרנספורט כזה של בגדים ללאגר, ידענו בדיוק ששוב הרגו באחינו. לבשנו כמוכך באין ברירה את בגדי ההרוגים. האמת שזה בכלל לא השפיע על אף אחד. היינו כמו חיות טרף. כבר לא חשבנו כבני אדם ולא עשינו שום חשבון. כל אחד היה כל כך טרוד בבעיותיו וכל אחד רק רצה לחיות, כך שלא השפיע עלינו שום דבר.

באותם בגדים שחולקו הרי היו תעודות הקורבנות, כי הגרמנים אפילו לא טרחו לאסוף מהם את תעודותיהם, כך שכמעט ידענו מי נרצח, נוסף לזה בתוך בגדי אותם

יהודים היו מוסתרים דולרים, גם זהב, כי כל יהודי הרי לא היה לו כלום מחוץ לבגדים, כך שרק בתוך בגדיו היו מחזיק את כל רכושו. היו בינינו כאלה אשר חפשו וכמובן גם מצאו בתוך הבגדים את אותו אוצר של דולרים או זהב. וכמובן שזה עזר לאותם אנשים מאוד. היו יכולים לקנות להם יותר ויותר אוכל, רק על אוכל חשב כל אחד ואחד.

התפתח מסחר גדול בדברי אוכל בלאגר. הרי מהאוכל שקבלנו בלאגר אי אפשר היה להתקיים, אי אפשר היה בכלל אפילו לאכול אותו, חוץ מאשר חתיכת לחם וריבה.

אותם בחורים שהתמזל מזלם, אשר מצאו כסף, היו מביאים ללאגר כל מיני דברי אוכל, בעיקר לחם, סוכריות, פרות, ותפוחי אדמה. וכך התפתח מסחר כל ערב. היינו הרי אלף איש בלאגר באופן רשמי. מדי פעם היה משהו מביא ללאגר קרוב משפחה או חבר ללא R כי בין אלף איש אפשר היה איכשהו להסתיר כמה אנשים.

אמי הייתה עם גב' וינגרטן שם במחסן במקום עבודתי מתחת לרצפת הצריף וכך שתי הנשים לבדן שכבו באותם חודשים כל החורף של שנת 1943, בלי לראות אפילו אור יום או שמים, לבד בחושך מתמיד, עם עכברושים, עם מקלות ביד, בשכיבה או קצת בישיבה היו מגרשות את העכברושים. במשך היום אחרי ששמעו אותי נכנס למחסן להוציא את כלי העבודה ידעו שאצלנו הכול בסדר, היו מתיישבות ליד הפתח הקטן אשר ביסוד הצריף, מחכות אולי נזרוק להן דרכו משהו. כל יום היינו זורקים להן פנימה קודם כל את מנת הלחם, 180 גרם לחם שהיינו מקבלים לארוחת בוקר בלאגר - בתוספת תפוח אדמה מבושל או תפוח, וגם פתק עם כמה מלים עלינו.

כל זה היה נעשה כמובן בצורך שאף אחד מהעובדים לא יראה. הרי היו במקום כל יום כמעט שישים איש. אפילו מפני היהודים חברינו לעבודה פחדנו, כדי שלא יגלו משהו.

כפי שספרתי שגרה הייתה. פעם בשבוע הייתי אני נשאר כדי להיכנס פנימה לנשים להוציא את כל הלכוך ופעם בשבוע היה נשאר וינגרטן. כמובן שכל פעם היינו מביאים אתנו משהו, לדוגמה: עוד איזה שמיכות, שמלה, מגבת, שמיכה נוספת וכמובן דברי אוכל. הנשים לא התלוננו, בקשו רק לצאת כי מאוד קשה היה להן שם. לא יכלו ללכת, כבר קשה היה להן אפילו לשכב. כל הגוף כאב להן. אנו לא הרשינו להן לצאת קצת מהחור כדי להתיישר כי פשוט פחדנו, גם מהכלבים שלא הכירו אותן וגם מפני השומרים. וכך היו שוכבות שם כל הזמן. לא התלוננו כאמור הייתה להן תקווה שפעם נוכל להוציאן לעולם.

על החיים בלאגר עצמו אפשר לומר שהתנהלו בסדר, בראש הלאגר עמדו אז שני לאגר פירערים אנשי א.ס.ס., אנשים אכזריים מאוד. סביב הלאגר היו שומרים שוטרים אוקראיניים, תפקידם היה למעשה לשמור שאף אחד לא יצא או יכנס ללאגר, רק אותם יהודים עם R. משטרה יהודית האורדנונגס-דינסט שבראשם ולק אייזנשטיין. תפקיד בלאגר היה באמת שמירת הסדר. היה גם ראש לגר יהודי, אבל איני זוכר את שמו.

כפי שכבר ספרתי הייתה מרפאה, אחות אחת ורופא אחד, דר' קפעלנר. מחלות לא היו. כולם היו בריאים משום מה, וחייבים היו לצאת כל יום לעבודה. מחלה מפורסמת אז הייתה אבצסים. זה נבע מחוסר ויטמינים, אפשר היה לחיות עם זה.

השוטרים האוקראינים אחרי כמה חודשים שהלאגר היה קיים עשו פשוט רק את עבודתם, לא היו מתערבים בכלל בחיי אנשי הלאגר. נוסף לזה מפקד הלאגר היהודי היה מדי פעם משחד אותם, כך שהחיים היו נסבלים אותו דבר היה עם הלאגר פירערים הגרמנים, אנשי האס.ס. דאגו להם שיהיה להם תמיד משקה חריף לשתות. הם היו שתיינים גדולים והיה צורך לספק להם נשים. אנשי המשטרה היהודית דאגו כל יום לספק להם בחורות שלנו, בחורות מהלאגר, אשר לא הייתה להן ברירה. זה היה שייך נאמר לעבודה רגילה. רוב הבחורות היפות וכמובן הצעירות היו חייבות לעבור גם את זה.

הגיע פסח 1943. זוכר אני שבערב פסח כמובן לא היו מצות, לא קיימנו את מצוות הפסח, סדר פסח או משהו כזה, אבל בערב פסח סיפקו לגרמנים הרבה שתייה והם פשט השתכרו, גם לאוקראינים סיפקו, כך שיכולנו לקיים מנין תפילה. וכמעט כל הבחורים נאספו באולם הגדול של האורות ושם התפללנו בערב פסח.

באוכל במטבח הלגר היה תמיד אותו דבר: בבוקר - לחם, ריבה ומים צבועים.

בערב: מרק, מים, לחם וריבה. בפסח הביאו לנו איזה פגר של סוס, בשלו את הבשר וכל אחד קבל כמובן מרק וחתיכת בשר. זו הייתה חגיגה גדולה, כי אף פעם לא אכלנו בשר. וינגרטן ואני לא אכלנו כמובן את המנות שלנו אלא שמרנו את מנת הבשר הזה, אני לאמי והוא לאשתו. גם אבי לא אכל, כך שהיו לנו שלוש מנות בשר לנשים, ולמחרת זרקנו להן כרגיל דרך פתח הלבנה.

וכך היו עוברים ימים, שבועות וחודשים. עבדנו ועבדנו לא היה זמן לשום מחשבה. כל אחד ואחד היה חי עם בעיותיו שלו. היינו הולכים לעבודה ומן העבודה כל יום כ- 8 ק"מ רגלי, ואחרי כן העבודה הקשה בעצמה. היינו חוזרים מהעבודה ללאגר הרוגים, כך שלא יכולנו לחשוב על כלום. ידענו שאין לאן לברוח, כי הרי הגרמנים היו רודפים ומחפשים אחרי יהודים ומוציאים אותם להורג ממש כל חודש. גם הגויים אשר אצלם היו יהודים מוסתרים בעבור כסף, היו מוסרים אותם מפחד לגרמנים. ידענו את כל זה, לכן לא חשבנו לברוח, גם לא היה לאן, כי גם ביערות מצאו את היהודים. חשבנו רק איך לעבור את היום, לאכול ולהישאר בחיים.

הגיע קיץ 1943, חודש יוני, שתי הנשים אמי וגב' וינגרטן, לא יכלו יותר להישאר שם מתחת לרצפה, לא יכלו יותר לשכב. כל גופן כאב עליהן, והכי חשוב הן כבר לא יכלו לראות. היינו צריכים להוציאן משם. באין ברירה נשארנו בערב אחד כרגיל אחרי העבודה, הוצאנו אותן מהחור החוצה, הסתרנו אותן בחוץ בין המכונות, כדי לקחתן אתנו למחרת ללאגר. לא הייתה ברירה אחרת. הן פשוט לא ראו. חשבנו שעד הבוקר עיניהן תתרגלנה לאור ונוכל ללכת. לא היה לאן ללכת רק ללאגר. הנשים החליטו שאין להן יותר כוח. למרות שרצו מאוד לחיות, אבל אי אפשר היה יותר, וכך למחרת חזרו אתנו ללאגר.

בלאגר הייתה כבר שגרה ולכן לא בדקו כמעט מי נכנס ומי יוצא. יכולנו די בקלות להיכנס עם הנשים. בפנים הבאתי את אימא שם לאורוה, אל הדרגש של אבי ושלי. אבי כבר חכה שם, אי אפשר להגיד שהייתה שמחה אחרי פרידה של כמה חודשים שלא ראו זה את זה, אבל מה לעשות אלה היו החיים.

כל האנשים שגרו באורוה ראו את אימא, אבל הייתה מין סולידריות כזו, שכמעט כל אחד ניסה לעזור במשהו, וכך היא נשארה בלאגר באופן בלתי רשמי. הגברים היו יוצאים בבוקר לעבודה, הנשים שבלאגר היו עובדות בכל מיני עבודות, ואז אימא הייתה מנקה את אולם האורות, שוטפת את הרצפה, וכך חשבו השוטרים שהיא אחת מאותן הנשים שבלאגר, כך יום יום עבדה קצת בחורות אחרות בלי שאלה מלמעלה ירגישו בה. אותו דבר היה גם לגבי וינגרטן. הסיפור הזה נמשך כמה חודשים.

בינתיים, אחרי שאכלו, התרגלו לאט לאט לאור ובכלל לעולם אחר. חזרו לאט לאט הנשים לעצמן ותפקדו די טוב. שוב משום מה לא חלו בשום מחלה או משהו כזה. וזה באמת לא מובן לי עד היום. בכלל, אף אחד לא היה חולה בלאגר, כולם עבדו והיו בריאים.

יום אחד הופיעו בערב שוטרים יהודיים בריצה למעלה במסדרון במקום שהיה השוק המסחרי בלאגר בצעקות לפנות הכול כי הגיע נמץ לביקור בלאגר. כולם נבהלו והתחילו לרוץ, לנקות כל פינה וממש פחד נפל על כולם. אני לא עשיתי כלום, נשארתי לשבת במקומי עם התפוחים שהייתי מוכר, וכך הופיע נמץ על כל הפמליה שלו, שוטרים גרמניים, לוו אותו גם שוטרים יהודיים מהלאגר וכמובן - המפקד היהודי של הלאגר, וגם אייזנשטיין ולק וכך כולם באו. נמץ עמד לידי, התבונן בי ונזכר בי כנראה מימי האקציה השלישית, הרי הוא זה אשר השאיר אותי, את אחי וסבתי בחיים אז. וכך שאל אותי מה שלומי, מה אני מוכר ובכמה אני מוכר את התפוחים האלה. עניתי לו ואמרתי לו מחיר נמוך בהרבה מזה שהייתי מוכר בו. הוא צחק ואמר שהוא יודע בדיוק מה מחיר התפוחים ושלא אחשוב שהוא לא בקיא בעיני מסחר. אמר לי שהתפוחים מאוד יפים והוא רוצה קצת מאלה. כמובן שארזתי לו מיד כשני ק"ג תפוחים ולא רציתי ממנו שום תשלום. אחרי מקח הוא הסכים לקחת את החבילה והסתלק מהמקום עם כל המלווים אתו, באמרו אלי: או אתה גם סוחר פירות.

אחרי עזיבת סיגיסמונד את עירנו הגיע במקומו דירקטור חדש, אכזרי מאוד ללא משפחה. הוא גר כמובן באותה וילה אשר בה גר סיגיסמונד. וכך היה דרוש לו שומר שישמור על הבית כל היום, טבח, ומנקה.

בתור מנקה קבל לעבודה את אשתו היפה של בקענרוט איצילה. היא הייתה אישה יפה, צעירה, כבת 26 והיא נשארה אצלו בבית כל הזמן. לא חזרה יותר ללאגר. בעלה איצילה היה גר אתנו. אחרי זמן מה שוב היה צורך בעוד בחורה אחת, שתעזור לטונציה, זה שם אשתו של בקנרוט, בעבודות הבית, והיא בחרה לה מכרה שלה וחברתה מכבר דינה וייסבר, בתו של אותו וייסבר אשר גר אתנו בגטו בדירה ביחד. וכך שתי בחורות אלה נשארו בבית בומבוביץ. איני יודע בדיוק מה עשו שם, אבל ספרו שטונציה הייתה מספקת לבומבוביץ את כל השירותים, גם נשים, מכל

הבחינות. הוא מאוד העריך אותה וכגבר בריא וחזק היה צריך גם לחיות עם אישה, אפילו שטונציה הייתה יהודיה, זה כנראה בכלל לא הפריע לו.

בסוף שנת 1943 פנה אלי בלאגר איצילה בקענרוט והציע לי עסק: לבנות בגן אותה וילה בונקר שבו נוכל להסתתר, הוא עם אשתו טונציה, דינה עם אביה וייסבר, אני עם הורי, ביחד 7 איש. היה צורך לבנות מתחת לאדמה מין בונקר, חדר בגודל של 3X2 כך שאותם שבעה איש יוכלו לשכב, להסתובב, ובכלל לחיות שם כמה חודשים עד גמר המלחמה. היו כבר בסוף שנת 1943 ידיעות כי הגרמנים בחזית הרוסית סובלים הרבה אבדות ובעיקר בסטלינגרד והם נסוגים כל הזמן מערבה, כך שאיזו תקווה התחילה להראות לנו. הרי טונציה ודינה חיו לא בלאגר ושם בבית היה רדיו והן שמעו גם חדשות, אמנם מגרמניה, אבל בכל זאת משהו התרחש בעולם. העובדה הייתה שהגרמנים נסוגים והרוסים מתקדמים מערבה.

חשבנו והחלטנו גם שאם עלינו לבנות מין בונקר שכזה נצטרך גם להכין מזון לפחות לכמה חודשים והיות ולכולנו לא היה מספיק כסף הוחלט לקחת אותנו לבונקר משהו שיש לו כסף והוא ישלם בעבור זה שנותנים לו מחסה מפני הגרמנים. הוא יהיה יחד אתנו בבונקר בעבור הכסף שישלם לנו, וכמובן שכסף זה ישמש להכנת מלאי מזון וכל הדברים הנחוצים לבניית הבונקר. אחרי כמה ישיבות ובירורים פנינו לבחור ושמנו דובקן אוסלנדר, אשר ידענו שמצא הרבה כסף שהיה מוסתר מתחת לאדמה והצענו לו את הצעתנו. מובן שהוא הסכים מיד, וכך היה הוא האיש אשר מימן למעשה את כל ההוצאות הכרוכות בבנייה וגם באספקת הבונקר.

כדי להתחיל בעבודה הייתי צריך להשתחרר מעבודתי. לקבל חופשה או שחרור אפשר היה רק כחולה באמצעות הרופא וכך יום אחד, עשיתי את עצמי חולה ואבי הזמין אלי לדרגש בלאגר את ד"ר קפעלנר, אשר בבואו הכניס לי תחת בית השחי מדחום, כדי לבדוק את הטמפרטורה, דפקתי באצבעותי על ראש המדחום, והטמפרטורה עלתה ל 40 ד"ר קפעלנר הבין אחרי שבדק אותי, שאיני חולה אלא מתחלה. אמרתי לו שאני צריך בדחיפות ארבעה ימי חופשה מהעבודה. הוא הכירני כמוכר תפוחים. הבטחתי לו תפוחים יפים וכך ללא היסוס, נתן לי אישור שאני חולה שפעת קשה וחייב לשכב ארבעה ימים. הפתק הועבר אל המנהל שציפניק במחסן שבו עבדתי ואני זכיתי בארבעה ימים וכמובן גם לילות שלמים לעבודה רצינית, אמנם קשה אבל לפחות הייתה לי מטרה טובה מאוד.

מיד עזבתי את הלאגר. נכנסנו לבית אותו בומבוביץ המפורסם, שם עבדו שתי הבחורות שלנו. הן ידעו כמובן שאיצילה ואני באנו לבנות שם בונקר. בשטח הגינה הגדולה עמד צריף ישן, אשר לפניו שימש כמחסן לכל מיני גרוטאות, אבל מאז שנת 39 זה עוזב וסגור. נכנסנו פנימה לאותו מחסן והחלטנו שמתחת לרצפתו נחפור את הבונקר בשבילנו, כי נדמה היה לנו שזה ממש המקום האידיאלי ביותר למטרה זו: סגור, מבחוץ אף אחד לא רואה ולא שומע. הרמנו מהקרשים ברצפה והתחלנו לחפור באתים באדמה, שאותה הכנסנו לתוך שקים. את השקים עם האדמה היינו מרוקנים בערב לתוך באר ישנה ועמוקה, שהייתה גם היא באחת מפניות הגינה, כך שוב לא נשאר שום סימן לאדמה.

כך עבדנו באמת קשה מאד וללא הפסקה כל היום. אוכל סיפקו לנו פעמיים ביום הבחורות שעבדו בבית. בעל הבית לא היה, כי היה חוזר רק מאוחר בערב, כך שיכולנו לעבוד ממש ללא שום הפסקה כל היום. ובאמת אחרי יומיים של עבודה מאומצת היה לפנינו מעין חדר בגודל 2X3. למזלנו הייתה האדמה רכב מאוד, היה טוב לעבוד בה. כל האדמה נשפכה לאותה באר, כדי שלא להשאיר שום סימן.

בלילות נשארנו לישון באותו מחסן, שהיו בו הרבה קרשים. בעזרת קרשים אלה בנינו מעין קיר על הקירות מלמטה למעלה, כך שכל השטח היה למעשה מכוסה בקרשים האלה.

ליד הקירות בנינו גם דרגשים כפולים, מקום לשמונה אנשים לשכיבה. בנינו וסגרנו גם פינה אחת קטנה שתשמש לנו כבית שימוש. בסוף שוב בנינו למעלה מקרשים מין תקרה כזו. שמנו עליה אדמה וכיסינו וסגרנו, שוב באותם קרשים מהרצפה, שהורדנו בהתחלת העבודה. שוב העברנו מעל הרצפה את כל הדברים שהיו מפוזרים באותו צריף, בדיוק לפי שהיו קודם. כניסה לאותו בונקר עשינו מבחוץ. הצריף עמד במרחק של כ- 50 ס"מ מהגדר שהקיפה את כל הגינה, כך שבשטח של אותם 50 ס"מ שבין קיר הצריף לבין הגדר עשינו פתח בגודל של 40X40 ס"מ בכניסה לבונקר. עכשיו הורדנו פנימה צנרת מים מהגינה, כמובן מתחת לאדמה עד הבונקר, כך שמלמעלה לא ראו כלום, ולמטה פשוט היה לנו מים.

היות ובעיר בוריסלב היה גז באדמה היו כל הבתים מחוממים באותו גז. הגז היה משמש גם למאור, לא היה צורך לשלם בעבור הגז, כי זה היה גז שנמצא בשפע גדול אצלנו. כך הייתה גם צנרת גז באותו צריף שלנו, או יותר נכון במחסן שמעל הבונקר, כי היה שם תנור קטן. הורדנו צנרת גז מהמחסן גם אלינו פנימה לבונקר, והודות לכך היה לנו בבונקר גם אור, ויכולנו גם לחמם או לבשל אוכל, למעשה תוך אותם ארבעה ימים גמרנו את בניית הבונקר. את הכניסה הצרה הסתרנו בעלי העצים. משני צדי הכניסה שמנו חוטי תיל כדי שאף אחד לא יוכל לגשת למקום.

חזרנו אחרי ארבעה ימים ללאגר וכמובן לעבודתנו הרגילה. נשאר לנו עכשיו רק השלב השני קניית מצרכים שיכולים לעמוד הרבה זמן וכמובן, העברתם לבונקר. לאט לאט היינו קונים תפוחי אדמה. קנינו חמאה אצל הגויים וסגרנו אותה בקופסאות פח. גם ירקות כמו סלק, גזר, בצל. זה הכול ריכזנו הכול אצל גוי אחד שוייסבר ובקנרוט החייטים עבוד בביתו, ומשם היינו מעבירים בלילות לבונקר שלנו. תוך חודש ימים, ואני חושב שבינואר 44, היה הבונקר מוכן מכל הבחינות לקבלנו. גם מבחינה ביטחונית היה הכול מוכן. השלמנו גם את העברת המזון, ונשאר עכשיו רק לחכות עם העברת האנשים לשם.

מובן שראשונה לחיות בבונקר הייתה אמי. בסוף ינואר 44 הועבר גם בומבוביץ מבוריסלב, איני יודע לאן, כך שבבית הגדול לא נשאר אף אחד. הבית נסגר. היה צריך להיות שומר שם, אבל לא ראינו אותו אף פעם. לבונקר כאמור, הועברו אמי, דינה וטונצ'ה, שגם להן לא היה R ולא היה להן איפה להיות. אותן שלוש נשים חיו

עכשיו מתחילת ינואר 44 בבונקר. היינו מספקים להן פעם בשבוע כמה ככרות לחם, כל היתר היה להן שם.

החיים בלאגר נמשכו כרגיל, לעבודה ומהעבודה. בינתיים הוחלפו שוב המפקדים הגרמניים של הלאגר, ושוב היה צורך לשחדם. גזירות חדשות היו מוצאות כל פעם.

בחזית הרוסית, לפי השמועות, היו שוב מפלות לגרמנים. וכך חיינו וקיווינו שעוד מעט יגיעו הרוסים גם לבוריסלב ואולי נישאר בחיים. היו בחורים בלאגר שחשבו שהגיע הזמן לברוח מהלאגר ולהסתתר ביערות, כי הייתה תחושה שהרוסים ממש קרובים וכך עזבו כמה בחורים. המתח היה גדול גם בלאגר וגם בעבודה.

הגויים בעבודה התחילו פתאום להתייחס ליהודים אחרת, זאת אומרת - יותר טוב. היו עוזרים לנו באוכל, לא מקללים ומגדפים אותנו יותר, להפך – היו נכנסים אתנו לשיחות. גם הם הרגישו כנראה שהגרמנים מובסים ורצו להראות לנו שהם אתנו. המנהל שציפניק היה אותו איש כתמיד, גרמני מסור ודיקן, אבל כבר עבדנו אצלו תקופה ארוכה מאוד. הוא הכיר כבר את חמשת היהודים "שלו" טוב מאוד, הוא היה מאוד גאה בנו, ולכל אחד היה מספר שיש לו קבוצה של חמישה יהודים עובדים טובים מאוד. אבל העיקר שהוא לימד אותנו להיות פועלים טובים, ועל זה הייתה גאוותו וזה היה באמת נכון.

באותו זמן, מארס 44, גם הוא כבר לא היה כל כך מסתכל ומקפיד בעבודה כמו קודם לכן. אפשר היה כבר בזמן העבודה לעמוד קצת לנוח, לדבר - דברים שאף פעם אי אפשר היה לעשות אצלו. השתפר הלך הרוח בעבודה. כולם חכו וחשבו שמשו עומד לקרות, ובקרוב.

למרות הקרבות המרים של הגרמנים בחזית הרוסית המשיכו אנשי הגסטפו וא.ס.ס. לחפש כל הזמן בעיר ובסביבתה אחר יהודים שאין להם האות R. מובן שמדי פעם היו מוצאים כאלה, הם מוסתרים בשדות, אצל גויים שהיו מוסרים אותם לגרמנים, או גם ביערות. האוכל היה אוזל בבונקרים ביערות, והחברה היו צריכים לצאת לכפרים לחפש ולקנות אוכל, וכך היו נתפסים על ידי הגרמנים או אפילו הגויים עצמם היו תופסים אותם ומוסרים לגרמנים.

כל אותם יהודים היו מובלים להריגה ממש כמו הקודמים. בשדה הגדול בקצה העיר היו חופרים לעצמם קברים והגרמנים היו יורים בהם שם. אותו נמץ היה תמיד מתפאר כמה יהודים הרג בעצמו.

האווירה בלאגר עצמו הייתה פחות או יותר טובה. ידענו שהרוסים מתקדמים בחזית וכך קיווינו שבמהרה יגיעו גם אלינו לבוריסלב. בערך בחודש מארס 44 היו ליד העיר טרנופול, כ - 150 ק"מ מבוריסלב. היה נראה שבעוד יומיים שלושה יגיעו לבוריסלב. כולם דיברו על זה, גם בעבודה דברנו על זה באופן גלוי עם הגויים וגם בלאגר בינינו דברנו על זה, וכך בוקר אחד בשעת המסדר, שני ראשי הלאגר הגרמניים אמרו לנו בפשטות: לכו היום לכל הרוחות ואל תחזרו יותר ללאגר. אין

לכם מה לחפש כאן. הם פשוט שחררו את כולנו וכל אחד היה חופשי ללכת לאן שרצה.

לא יכולנו להאמין לנס שקרה לנו, יצאנו כולנו משערי הלאגר החוצה. לא הלכנו יותר לעבודה, אלא כל אחד פנה לאן שחשוב לו. רוב הבחורים והבחורות יצאו סתם כך לשדות, ליערות ואולי גם לגויים מכרים, כי חשבו כולם שבאמת בעוד יום - יומיים מגיעים הרוסים ונגמר כל הסיפור. אבי ואני עם וייסבר, בקנרוט ואוסלנדר דובקו הלכנו פשוט לבונקר שלנו שם בבולנקה. עברנו את כל העיר והגענו לשדה פתוח, לא רחוק מן הגן שלנו. דרך הגדר קפצנו פנימה, הסתתרנו בפניה בין העצים, לא רצינו לעבור את הגינה, כי חשבנו שאולי בכל זאת יש שומר ביום בבית או בגינה. ובכן היה שומר כל יום בגינה וגם היה נכנס מדי פעם הביתה. בדקנו סביבנו הכול וחכינו עד רדת הערב. ראינו את השומר מסתלק, אז נכנסנו לבונקר, שם היה נעים מאוד. אמי קיבלה אותנו. גם טונצ'ה ודינה שכבר היו שם בנות בית.

כך ישבנו בבונקר הזה. בלילות היינו יוצאים החוצה, לאוויר וישבנו בגינה. היה ריח טוב של פריחת האביב, גדלו שם בגינה עצי תפוח, אגסים, דובדבנים, שיחי אגרסט, פוזיצקי. נוסף לזה גדלו שם כל מיני ירקות, שהשומר ומשפחתו גידלו בשטח גדול. החוצפה שלנו הייתה די גדולה היינו נכנסים בלילה גם פנימה לתוך הבית, שם היינו מתרחצים באמבטיה. ביקשתי מכולם שלא לעשות זאת, כי כך נגלה את מציאותנו, כי השומר יוכל לראות למחרת שהיה כאן מישהו בלילה שהרי היו נשארים סימני רטיבות על הרצפה אחרי רחיצת לילה באמבטיה וכו'. אבל ליהודים שלנו היה טוב מדי, ולא רצו לחשוב על דברים רעים. גם בגינה ביקשתי שלא יגעו בעצים, כדי שלא להשאיר סימנים או עקבות, אבל גם פה לא עזר כלום. היו אפילו מורידים תפוחים ופרות אחרים. מובן שבמשך הזמן היה השומר חייב לראות שמהו כאן לא כשורה.

בינתיים עצרו הרוסים בעיר טרנופול והפסיקו להתקדם. החזית נעצרה, ואז אותם יהודים שהסתובבו סתם בשדות או ביערות ללא מזון (שהרי חשבו שתוך יום יומיים יהיו הרוסים כאן, אבל היות והחזית נעצרה וכולם ידעו על זה) התחילו לאט לאט לחזור ללאגר הריק. בחורים ובחורות יחידים, ואחר כך עוד ועוד גם בקבוצות.

הלאגר פיררים הגרמניים ששחררו את כל האנשים (משום שגם הם חשבו שהרוסים יבואו מהר, ואולי בכך חשבו להציל את חייהם) ראו שטעו, ראו שלא טוב עשו בכך ששחררו את יהודי הלאגר. הם תחילו לדבר על לב אותם בחורים ובחורות שחזרו שוב ללאגר, ואמרו: לכו ותגידו לאחיכם ולאחיותיכם שיחזרו כולם ללאגר. הנה הרוסים עצרו, והרי הוכחנו לכם שאיננו רוצים להשמידכם. הרי שלחנו אתכם לחופשי. אז בבקשה, למה לכם להסתובב סתם בחוץ ללא מזון ובקור הלילות? חזרו כולכם, ואם יהיה צורך, נשלח אתכם שוב לחופשי. וקרה הדבר: אותם אנשים שהסתובבו בשדות ולא היה להם מסתור כלשהו התחילו לחזור ללאגר, בחשבם גם לתפוס את מקומות העבודה הפנויים הטובים שהתפנו עם שחרור כל אנשי הלאגר. כך התאספו תוך שלושה שבועות, עד סוף אפריל בערך, כ - 350 יהודים. גם ד"ר קפעלנר חזר ללאגר.

ושוב התחילו כולם לצאת לעבודה, והחיים בלאגר התנהלו שוב כמקודם. שוב הייתה המשטרה האוקראינית שומרת בחוץ, המשטרה היהודית החדשה שמרה על הסדר. היו טבחים חדשים, ובכלל פשטה השמועה בעיר ששוב קיים לגר בבוריסלב. וכך אלה שלא היה להם מקום טוב וקבוע היו חוזרים ללאגר, בטוחים שישתחררו בזמן הנכון הרי אותם גרמנים הוכיחו את עצמם. היו גם כאלה שישבו יותר משנה בבונקרים ביערות, תוך סבל רב ובכפור נורא. חזרו ובאו ללאגר אפילו כאלה שלא הייתה להם האות R גם נשים חזרו.

בוקר בהיר אחד בשעה מוקדמת, סבבו סביב כל הלאגר גרמנים שוטרים, חיילים, משטרה אוקראינית, אנשי ה.ס.ס. הוציאו למגרש בלאגר את כל אלה שהיו באותה עת בלאגר. היו שם כ - 350 איש. העלו אותם ברגל לתחנת הרכבת, את כולם. לא השאירו אף אחד. גם את כל שוטרים היהודים, כולל ולק אייזנשטדט, העמיסו על הקרונות ושלחו אותם לפלאשוב, זה היה לאגר עבודה ליד קרקוב.

אנו המשכנו לשבת בבונקר שלנו. אני הייתי יוצא פעם בשבוע לשוק כדי לקנות לחם וקצת ירקות טריים. מובן שהסתובבתי בעיר בלי הסרט הלבן של היהודי וגם בלי ה R – כמו כל גוי. לא ראו עלי שאני יהודי ולא היה כתוב לי על המצח שאני יהודי. הייתי גם מבקר אצל אותה מנקה ה"מאדאם" בבית הזונות, אשר בטחתי בה תמיד. שם הייתי שומע חדשות, ובין אלה על כך שנאספו בלאגר כ - 350 יהודים, וגם על זה שנשלחו לפלאשוב. עכשיו ידענו שאסור להאמין לגרמנים, אבל אנו הרי ישבנו בבונקר ולא חשבנו לחזור ללאגר.

היה כבר אפריל 1944. התחילו הגרמנים לחפש יהודים משוטטים. הם רצו לצוד את כל אלה שהיו פעם בלאגר. בינתיים היו להם רק 350 שנשלחו כבר לפלאשוב ושוב התחילו לחפש גם ביערות עם כלבים, וגם בשדות, היו מוצאים את הבחורים, מביאים אותם ללאגר. ולא היו הורגים אותם, אלא שוב בלאגר כל אחד היה מקבל עבודה, והיה יוצא כל יום לעבודה. ושוב היו שוטרים יהודיים טבחים, מנקות, וכו'. ושוב נאספו כ - 350 יהודים.

חידוש אחד היה, היו מגלחים את ראשי הבחורים, כך שכל הבחורים הלכו קרחים, ללא שערה על ראשם. זה היה סימן שבחור זה חי בלאגר ואסור לו שוב לעזוב ולברוח, כי אם מצאו או תפסו בחור קרח היו יורים בו בתוך הלאגר, כדי שכולם יראו וייראו. וכך היה מקרה שהיו שנים שברחו ונתפסו, הברמן, אב ובן. שניהם נורו במגרש הלאגר. ואז נפל באמת פחד גדול על יתר הנמצאים בתוך הלאגר, שלא חשבו יותר לברוח. גם לא היה לאן, ובהתחלת חודש מאי, במסדר הבוקר, נכנסו הרבה אנשי ה.ס.ס. ואוקראינים, לקחו שוב את כל ה 350 – שהיו באותה עת בלאגר, ושוב הובלו רגלי לתחנת הרכבת, ולקרונות לפלאשוב.

וכך שמעתי שוב על כל זה באחת היציאות שלי העירה לקניות בשוק .

ואנחנו יושבים בבונקר שלנו. ושוב חודש מאי, חם יפה ונעים. כל ערב יוצאים החוצה מהבונקר, נושמים את ריח השדות והגינה. מתרחצים בתוך הבית ושוכחים שאנו למעשה עוד בצרה גדולה. הרוסים עדיין עומדים ליד טרנופול, ובצפון ליד

ורשה, לא זזים. שם בורשה התחולל קרב גדול בגטו והגרמנים שרפו את כל העיר. ישבנו בבונקר במשך כל חודש מאי. אמי הייתה מבשלת כל מיני קומפוטים מהתפוחים שהורדנו מהעצים. לא חשבנו שהורדת תפוחים מהעצים תביא עלינו בסופו של דבר אסון. חיינו טוב מאוד, יחסית. כל שבוע הייתי יוצא העירה לשוק כרגיל ומביא לחמים טריים, בצל ירוק, צנון, וגזר טריים. אכלנו טוב. היה לנו מחסן מזון גדול בתוך הבונקר, ויכולנו לשבת שם הרבה חודשים.

בינתיים היו הגרמנים אוספים שוב יהודים מכל מיני חורים. מגלחים את ראשיהם ושוב נתפסו עשרות בחורים ומאות יהודים בלאגר. שוב פעל הלאגר. היו יוצאים יום יום לעבודה. כך עבר חודש יוני. בתחילת יולי כבר היו בלאגר שוב כ- 200 איש.

יום אחד חזרתי מהשוק עם מצרכים שוב אל הבונקר. הייתי עייף מאוד ושכבתי לישון על הדרגש. פתאום העירו אותי צעקות. התברר שילדים שגרו מעבר לגדר הגינה שלנו שיחקו בגינה שלנו ליד הצריף, נכנסו ושיחקו ממש ליד הצריף, נכנסו לשטח שהיה בין הצריף לבין הגדר, ושם הרי הייתה הכניסה לבונקר שלנו. הם ראו משהו חשוב, הזעיקו את הוריהם וכמובן מצאו את הכניסה לבונקר. הם הזעיקו את המשטרה הגרמנית, אשר הגיעה מיד עם המייסטר נמץ הגדול והמפורסם. זה היה כאמור בתחילת חודש יולי. הוציאו את כולנו החוצה, ואז התברר לנו ששומר הלילה הרי ראה כל יום שחסרים תפוחים על העצים. היו גם עקבות על האדמה וגם על העצים. היו שם סימנים בתוך הבית. השומר אמנם לא חשד שיש בונקר של יהודים כאן מתחת לצריף, אבל חשב וידע בביטחון שיש גנבים שבאים כלילה לבית או לגינה לגנוב פרות. כך מצאו אותנו.

נמץ קרא לעברי בשמחה: או, או, אתה סוחר פרות, גם אתה כאן, איזה טיפשים אתם, אמר, הרי יכולתם להעביר את כל הזמן הרע שלכם בבונקר הזה ולהישאר בחיים אחרי המלחמה. איזה מזל ביש יש ליהודים אלה, אמר. וכמובן לקח את כולנו למשטרה האוקראינית שלו, כי תמיד היה שם הריכוז של היהודים. שם הושיבו אותנו במרתף, שם היו מחזיקים את היהודים בתאים. ישבנו שם יומיים ואחרי יומיים העבירו אותנו ללאגר. שוב גילוה, למזלי אותי לא גילחו הסתובבתי כך שפשוט שכחו אותי.

להזכיר בקבוצה שלנו היינו: אבי, אמי, וייסבר ובתו זינה, בקענרוט ואשתו טונצ'ה, דובקו אוסלנדר ואני. בסך הכול היינו שמונה איש. שוב כל אחד מאתנו היה חייב לצאת כל בוקר לעבודה. שוב היינו בלאגר כמעט 350 איש, כי כמעט כל יום היו נוספים כל מיני יהודים שנתפסו או היו סתם מרצונם באים ללאגר. כי פשוט לא היה להם איפה להיות. וכך שוב בשבת אחת, אני זוכר שהיה זה 22 ביולי 1944, התאספו סביב הלאגר הרבה אנשי ה.ס.ס. משטרה אוקראינית. מסדר בוקר במגרש הלאגר. יציאה של כולנו לכיוון תחנת הרכבת. כניסה לקרונות כל אחד מאתנו קיבל לחם שחור. זהו, נכנסנו לקרונות. בקרון שלי היינו כשמונים איש. גם הורי, דינה וייסבר באותו קרון, טונצ'ה ובעלה ודובקו בקנרוט לא היו. הם הסתתרו בלאגר באיזשהו מקום ולא נתפסו, וכך נשאר בלאגר וניצלו.

בקרונונות נודע שמסיעים אותנו לאושוויץ. ישבנו סגורים בקרונונות עד שעות הצהריים, ואז התחילה הרכבת לזוז. כל פעם הייתה נעצרת, נוסעת, שוב נעצרת, שוב נוסעת, וכך המשכנו לנסוע עם עצירות ארוכות ונסיעות קצרות כמעט כל הלילה היינו עייפים מאוד אחרי יום כזה. ממש לקראת הסוף, לפני הגאולה, שוב אנו בידי הגרמנים ונוסעים לאושוויץ. לא ידענו בדיוק מה זה ואיפה זה. שמענו על אושוויץ כי זה לאגר נורא ואיום, אבל כמובן שעוד אף אחד מאתנו לא ידע את האמת על הלאגר הזה. בבוקר יום ראשון, 23 ביולי - את זה אני זוכר טוב מאוד - עצרו הקרונונות, ודרך פשפש בקרון ראינו שאנו נמצאים בתחנת הרכבת ריכציצה. המבוגרים שבינינו אמרו שזה בסך הכול תחנה אחת אחרי העיר דרוהוביץ, אולי 6 ק"מ בסך הכל מהעיר דרוהוביץ. לפי זה התברר לנו שלמעשה נסענו רק כ - 18 ק"מ כל הלילה וחצי היום. לא יכולנו להבין את זה.

בבוקר פתחו הגרמנים את דלתות הקרון ונתנו לאחדים לצאת לשירותים. לא כולם ידעו ואפילו לא הרגישו, שאפשר לצאת החוצה. הורי העירו אותי משנתי והתחילו להתחנן לפני שאעזוב את הקרון, זאת אומרת: יש אפשרות לצאת לשירותים ושלא אחזור יותר. לא רציתי אפילו לשמוע על זה, כי פשוט לא רציתי להשאיר אותם לבד. הם ביקשו וביקשו, אמרו שאני צעיר וכל החיים לפני וכך פשוט הלכתי לכיוון היציאה. יצאתי החוצה. גרמנים עמדו שם בחוץ ושמרו שאנשים לא יברחו. נכנסתי לבודקה כזאת של השירותים. ברגלי דחפתי קרשים בקיר האחורי של אותו צריף ישן של השירותים ויצאתי החוצה דרך הפתח שעשיתי בקיר האחורי. שם מאחור לא שמרו, כל השמירה הייתה מלפנים.

כך התחלתי ללכת בצעדים מהירים לכיוון ההפוך לכיוון נסיעת הרכבת. הגעתי ממש לבנין תחנת הרכבת, לא פחדתי מכלום, גם לא חשבתי באותו רגע על שום דבר. באולם הגדול של תחנת הרכבת היו הרבה אנשים שחיכו לרכבת ושם שמעתי מפיהם שהם כבר מחכים יומיים ואין רכבת. כל הרכבות נלקחו על ידי הצבא הגרמני ליהודים. היו להם קרונונות, אמנם להובלת בהמות, אבל גם הקטר עם צוות העובדים לאוכלוסייה האזרחית כבר לא היו רכבות. הבנתי שזה כנראה הסוף של הגרמנים.

עזבתי את אולם ההמתנה. יצאתי החוצה והתחלתי ללכת לכיוון ההפוך שממנו באה אותה רכבת משא עם היהודים. מרחוק עוד ראיתי שהקרונונות עומדים במקום. התחלתי ללכת עד שהגעתי לכביש. היה זה כביש אשר הוביל לעיר דרוהוביץ, כ- 6 ק"מ משם. הלכתי כך כשעה ברגל ובאמת הגעתי לעיר דרוהוביץ. שם עצרתי ליד באר מים, שתיתי ממנה, ושוב התחלתי ללכת. הגעתי למקום בו עמד איזה קיוסק ומכרו בו דובדבנים, ראיתי חייל גרמני על אופניים. הוא השעין אותם על הקיר של אותו קיוסק מבחוץ ונכנס פנימה, כנראה לקנות דובדבנים. לא חשבתי הרבה ניגשתי לקיוסק, לקחתי את אופניו של החייל הגרמני, התיישבתי עליהם והתחלתי לברוח מהר מאוד שוב בכיוון העיר בוריסלב. לא היה לי אכפת מכלום, לא חשבתי שיתפסו אותי. הייתי אדיש לגמרי לכל מה שהתרחש סביבי: הרי רק הרגע יצאתי ממשלוח לאושוויץ ושם נשאר אבי ואמי, אשר כל כך הרבה חודשים לחמתי למענם כדי שיישאר בחיים. באופן אינסטינקטיבי נסעתי לכיוון עירי, בוריסלב.

בדרך מרחוק ראיתי לפני שורת עגלות רתומות לסוסים המתקרבת אלי מכיוון העיר. כשהתקרבו אלי זיהיתי את כל אנשי המשטרה האוקראינית, ובראשם נמץ הגדול. היו אלה כל השוטרים האוקראיניים שעזבו את בוריסלב והיו בדרך ניסגתם לכיוון סמבור. נמץ כמובן הכיר אותי, עצר אותי בהנפת יד, שאל אותי מאין אני בא. עניתי לו שאני חוזר מאושוויץ. תשובתו הייתה: שמע, סוחר ירקות, עכשיו אתה חופשי. בבוריסלב כבר אין משטרה. מחר יבואו הרוסים. אתה בר מזל. סע בשלום וזכור אותי. תן יד לשלום. גם שני חברי, וסלישין והלבקה, נפרדו ממני בלחיצת יד, וכך המשיכו בדרך לכיוון דרוהוביץ, סמבור, ואני המשכתי ישר בכיוון לעיר בוריסלב.

הגעתי כך עד העיירה הוביצה, שם כנראה עליתי על זכוכית וקרה לי פנצ'ר בגלגל האחורי של האופניים. נחתי קצת בדרך והמשכתי ללכת ברגל, וכך סחבתי אתי את האופנים המפונצ'רים. הגעתי לבוריסלב כבר בערב. כמובן שהלכתי למרכז העיר, שם אותו גשר גדול במרכז העיר. נעצרתי על הגשר ולא ידעתי מה הלאה, לאן ללכת. ניגשה אלי זונה אחת מאלה שעמדו על הגשר (זה היה מקום עבודתן) ושאלה אם אני מחפש משהו. עניתי שאני כמו כלב עזוב, אין לי בית ואין לי כלום, איני יודע לאן ללכת. היא שאלה אותי מאין באתי. אמרתי לה שברחתי מהרכבת שנסעה לאושוויץ. היא לא נבהלה, להפך אמרה לי לבוא אתה, הלכתי.

הלכנו לכיוון ביתו לשעבר של וולף. התברר שהיא אחת הזונות של מכרתי מנקה וכך הגעתי לביתה של אותה מנקה "מאדאם" של הזונות. שם היה רעש גדול. היו הרבה חיילים גרמניים שעמדו ממש בתור לזונות. היו בפנים שתי זונות ובחוף עמדו חיילים גרמניים בתור. קסקה, זה שם הזונה שהביאה אותי לבית, נכנסה אתי פנימה. מנקה לא שאלה שאלות, נתנה לי מיד תפקיד לגבות כסף מהחיילים ולשמור על הסדר. כל אחד היה חייב לשלם 2 מרקים. אני הייתי הגזבר למרות עייפותי וכל מה שעבר עלי באותו יום, מוחי כנראה לא פעל, כי פשוט שכחתי את עצמי ואת הכל לגמרי והתמסרתי לעבודתי החדשה. וכך זה נמשך עד שעה 1:00 בלילה עד אחרון החיילים. רק אז הכינה מנקה לעצמה, לזונות, וכמובן גם לי, ארוחה טובה עם שתייה כדת וכדין.

סיפרתי להן כל מה שעבר עלי, על כך שהורי הוסעו לאושוויץ ואני כאן. מנקה ביקשה ממני להישאר שם אתן ולא יאונה לי כל רע. אין יותר בבוריסלב שום גסטפו או שוטרים או אס.אס. יש רק חיילים גרמניים, אלה שעוברים בעיר, אלה הנסוגים מפני הרוסים, וכל יום מחכים לכניסת הרוסים. לא הסתרתני יותר בכלל. הלכנו לישון פעם ראשונה אחרי שנים ישנתי במיטה רגילה.

הרוסים לא באו למחרת וגם לא אחרי כן. כל ערב עד מאוחר בלילה שוב היו אותם עניינים. הזונות מהגשר היו מביאות חיילים לבית, אני הייתי הגזבר, ושוב מאוחר בלילה אוכל ושינה. לקראת סוף חודש יולי לא היה לנו כבר מה לאכול כי החנויות נסגרו, גם על התרגביצה (זה השוק בבוריסלב). הכל היה ריק לא היה שום מסחר ואי אפשר היה לקנות כלום. כסף היה הרבה, גם מרקים וגם זלוטי. הזונות החליטו שצריך ללכת לכפרים שבסביבה, כ- 12 ק"מ מהעיר ושם לקנות מזון. הגויים סיפרו שבכסף אי אפשר יותר לקנות כלום, הכפריים לא רוצים כסף, רק מצרכים להחלפה, כמו גפרורים, שזו הסחורה הנדרשת בכפרים. בגפרורים אפשר לקבל הכול.

לפנים הייתה בבוריסלב מאפית לחם "טלר", ובזמן הגרמנים היו שם מחסנים. איכשהו ידעו הגויים שיש שם מחסנים גדולים של גפרורים, והיות ולא היה כבר שום שלטון, עלו הגויים על המחסן הגדול, פתחו את דלתות מחסן הגפרורים והתחילו להוציא ארגזים שלמים עם גפרורים. גם אני הלכתי ולקחתי ארגז גדול של גפרורים. הבאתי אותו לבית מנקה ששמחה מאוד, והחלטנו שלמחרת, בשבת נלך לכפר וכל אחד ייקח סל גפרורים. וכך היה הלכתי אתן: מנקה, מילה, קשקשה ואני. כל אחד עם סל מלא קופסאות גפרורים, הלכנו דרך הכפר פופיעלה. הגענו עד הכפר צרכאבה אחר הצהריים. התחלנו באמת לקבל תמורת הגפרורים בבתי הכפריים חמאה, לחם, מלפפונים, סלו (שומן חזיר), תפוחי אדמה. גוי אחד הזמין את כולנו לאורחת ערב. אני זוכר שאכלנו תפוחי אדמה חדשים עם חלב חמוץ. בלילה הלכנו לישון בסטודולה על הקש. ישנתי כמו מת. למחרת בבוקר שוב בדרך חזרה לעיר בוריסלב. כל אחד עם סל מלא מזון. חזרנו בלי שום בעיות. כאמור חיכו כל יום לבוא הרוסים.

ליד הגשר המרכזי, לא רחוק היה בית משפחה יהודית שטג. ביום הראשון אחרי שובנו מהכפר באה לביתנו, ביתה של מנקה, בחורה יהודיה ושמה מרמלשטיין. היא רצתה לדבר אתי. סיפרה לי שיש קבוצת יהודים מוסתרים במרתף בית שטג, הם שמעו שאני נמצא על האדמה. השטגים והמרמלשטינים הכירו אותי ואת משפחתי. בשמעם שאני מסתובב חופשי בעיר רצו שאבוא אליהם למרתף כי רצו להתייעץ אתי על משהו. מובן שהסכמתי.

הלכתי אתה לבונקר שלהם. שם ישבו כמה אנשים, שטג הזקן, מרמלשטיין ברל ועוד ארבעה אנשים שלא הכרתי. הבעיה הייתה כזו: הם שמעו שהגרמנים מתכוננים "להרים את הגשר באוויר". זאת אומרת לפוצץ אותו. הם פחדו שמהפיצוץ יכול הבית להרס והם יישארו קבורים שם במרתף למטה. היות ואני מסתובב חופשי העיר, ואני גם אדע מתי יפוצצו את הגשר, הם מבקשים ממני לבוא אליהם ולהודיעם בבונקר, היות וזה כבר יהיה היום האחרון של הגרמנים, כך שיוכלו להיות בחוץ ולא לפחוד יותר.

אחרי סיכום הדברים עזבתי, אחרי שהבטחתי להם שכך אפעל. ובאמת ביום שבת בערב, ביום 5 באוגוסט 1944, זה יום אשר אני זוכר, היום האחרון של הגרמנים בבוריסלב. היו שם רק חיילים שהיו מחסלים את כל שניתן לחסל, אותם חיילים שמו חומרי נפץ תחת הגשר, וגם היה עוד גשר עץ קטן בדרך לבניה פוטוצקי, ובערב פוצצו את הגשרים האלה. מובן שעוד בשעה שבע בערב התחילו הגרמנים לפנות אוכלוסייה אזרחית שגרה סביב הגשר המרכזי, הייתה זו גם עת בשבילי לגשת לבית השטגים ולהוציאם מהבונקר. הובלתי אותם לשכונה נוי שוייט במרחק של כ- 800 מטר מהגשר, שם עלינו על הפגורעג, אלה היו מיץ הרים בגובה כ- 100 מטר, ושם נשארו כל אותו לילה. הגרמנים פוצצו את הגשר הגדול, אבל נפער רק חור גדול באמצע הגשר ברוחב של כשני מטרים וזה הכול. אפשר היה ללכת וגם לנסוע עליו כאילו לא קרה שום דבר. גם הגשרון הקטן המוביל לבניה פוצץ.

למחרת ביום ראשון, 6 באוגוסט 1944, הגיעו החיילים הרוסיים הראשונים לבוריסלב. מובן שלגרמנים כבר לא היה זכר. החיילים הרוסיים היו אותם חיילים שהכרנו משנת 1939, אותו צבא עממי. אנשים טובים.

וכך נשארתי בחיים, אחרי שהאמנתי כל הזמן שאשר בחיים. הצטערתי רק שהורי, אשר כל כך הרבה לחמתי בעבורם שיוכלו להישאר בחיים ולהגיע גם הם לאותו רגע של שחרור, לא היו אתי ביום גדול זה. רק כשבועיים ימים לפני כן נשלחו לאושוויץ וזה הכאיב לי מאוד: לעבור כל כך הרבה זמן, חודשים ואפילו שנים, וכך לקראת הסוף, שבועיים לפני השחרור, איבדתי אותם. הייתה בי תקווה שאולי אמצא אותם באושוויץ. לא ידעתי אז מה זה אושוויץ.

ביום שני, 7 באוגוסט, התחיל קומץ היהודים שנשאר בחיים להתקבץ ברחוב פנסקה. הם יצאו מהבונקרים, היערות, והיו גם כאלה שהיו אצל גויים, גם כאלה שהסתובבו סתם בזמן האחרון. התברר שנשארו בבוריסלב כשלוש מאות יהודים שהיו בכל מיני מקומות. עם כניסת הרוסים התחילו קצת להתארגן. קודם כל עבודה, פרנסה, וכרגיל חזרה לחיים נורמאליים.

כפי שהסברתי קודם גם בלאגר עצמו נשארו כמה יהודים שברגע האחרון הסתתרו בכל מיני מקומות שם והגרמנים לא מצאו אותם. ביניהם היו גם בקענרוט עם טונצ'ה ודובקו אוסלנדר. נפגשנו כמובן ביום השחרור ושמחנו כולנו יחד.

וייסבר, דינה והורי הוסעו רחוק, לאושוויץ, באותו קרון יחד עם יהודים אחרים, בסך הכול היו בשיירה אחרונה זו כ- 300 יהודים, גורל של אנשים. כל המסלולים, כל הדרכים שהובילו לאושוויץ, היו כבר תפוסים על ידי הרוסים. במסילת הברזל שהובילה מבוריסלב דרך סמבור לאושוויץ כבר אי אפשר היה להשתמש כי בעיר פשמישל כבר היו הרוסים, כך שהגרמנים לא יכלו לנסוע דרך פשמישל עם אותה שורת קרונות. מה עשו? הם נסעו דרך צ'כיה, הונגריה, סביב העולם כמו שאומרים, עד שמסביב סביב הגיעו, מצד שני, אחרי נסיעה של שבועיים עם אותם יהודים מסכנים עד אושוויץ. הם הגיעו לאושוויץ בערך ב- 10 לאוגוסט 1944, וכך הם ספור הנסיעה הארוכה דרך כמה ארצות. הגרמנים הארורים לא ביטלו את הנסיעה, לא התחשבו בשום דבר, הם היו צריכים להוביל את אותם יהודים, כפי שהתברר אחר כך, למות.

כידוע שוחררתי בעירי בוריסלב על ידי הרוסים ביום 6 באוגוסט 1944, וכך נשארתי בעיר. הרוסים הוציאו צוים שלהם לפיהם כל גבר מגיל 20 ומעלה חייב להתייצב לשרות צבאי. אני נולדתי בשנת 1924, כך שהייתי חייב להתייצב לשרות צבאי, זאת אומרת, פשוט לשרת בצבא האדום. התייצבתי כמובן לפני ועדה רפואית צבאית, וזה היה בערך שבוע ימים אחרי כניסת הרוסים. הועדה סיווגה אותי כ"סוג 3", סיווג האומר שאני לא טוב כחייל קרבי אבל יגייסו אותי בזמן כלשהו לצבא עבודה. היה בצבא האדום מין בטליון לעבודה. היו אלה אנשים עם כל מיני מגבלות רפואיות, שגויסו לצבא אבל תפקידם היה לעבוד בסלילת כבישים, בנית מסילות רכבת וכל מיני עבודות אחרות. בינתיים הייתי חופשי. חברים בגילי גויסו מיד לצבא. למעשה לא היה לי מה לעשות בבוריסלב יותר. בראשי הייתה ונשארה תמיד

המחשבה מה עם הורי אשר רק לא מזמן נלקחו על ידי הגרמנים לאושוויץ, אולי בכל זאת הם בחיים. לא ידעתי עוד אז מה בדיוק זה אושוויץ. חשבנו כולנו שזה מחנה עבודה אי שם בדרום מערב פולין. לכן שאפתי להגיע לשם איכשהו כדי לבדוק אולי נשארו שם.

באותו זמן שמענו שהצבא האדום כבש את העיר לובלין, שהפכה לבירת פולין ובה הוקמה ממשלת פולנית זמנית. מימי לא נסעתי אף פעם מרחק כזה. בוריסלב הייתה שייכת לרוסיה ולובלין לפולין. מובן ששאיפתי הייתה להגיע קודם ללובלין ועם שחרור קרקוב ואושוויץ להגיע גם לשם כדי לחפש אחרי הורי.

בעירנו היה יהודי ששמו זילונקה, שהוא שם פולני טיפוסי. גם פנים אריות היו לו ליהודי זה. הוא היה מלובלין, ובשנת 1940 התגלגל משום מה לעירנו בוריסלב וכך תפסה אותו כאן המלחמה וכך נשאר בבוריסלב. בזמן הגרמנים בגלל צורתו הארית ושמו הפולני, הצליח לעבור את כל זמן המלחמה בבוריסלב כפולני. אף אחד הרי לא הכיר אותו. הוא עבד כגוי וכך נשאר בחיים.

עם שחרור בוריסלב על ידי הרוסים חזר להיות יהודי וכמובן עם שחרור עירו לובלין רצה לחזור לעירו גם כדי לחפש את משפחתו. וכך התקשרתי אליו יחד החלטנו לנסוע ללובלין בהזדמנות הראשונה. גם לי וגם לו לא היה באותו זמן כסף. קודם כל היה עלינו לחפש יחד איזשהו מקום מגורים, וכך יחד עם דובקו אוסלנדר שהיה יחד אתי בבונקר ונשאר בחיים, מצאנו שלושתנו דירה פנויה אחרי שהגרמנים שגרו בה עזבו אותה כמובן. הדירה הייתה מרוהטת ואפילו היו בה כלי בית וכל מיני דברים אחרים, כולל שמיכות, כריות וכו'. פלשנו שלושתנו לאותה דירה וכך גרנו יחד שבוע ימים. אותו שבוע אחד שחינו יחד עזרנו לדובקו לחפש אוצר שהיה כביכול צריך להיות קבור באדמה בגטו תחת בית אחד, שכמובן כבר היה מפורק. עלינו על אותו מגרש ערב אחד, חפרנו באדמה, ולשמחתנו מצא דובקו את האוצר. היו שם כ- 60 אלף זלוטי בשטרות. היה זה כסף שהיה בתוקף בזמן הכיבוש הגרמני וגם אחרי השחרור על ידי הרוסים היה הכסף תקף.

דובקו סיפר לנו איך ידע על הכסף הזה, או יותר נכון, איך מסרו לו על כל זה: הייתה בעיר בוריסלב משפחת רוזנר. הם גרו ברחוב לוקסויצה והייתה להם שם חנות צבעים, חלקי חילוף, אינסטלציה וכו'. הם היו עשירים מאוד. בזמן הגטו גרו באותו בית, שמתחתיו הסתירו באדמה את הכסף. הם מסרו על מקום הסתר לדובקו כי הוא היה חתנם המיועד והיה גר אתם יחד באותה דירה בגטו. אותה משפחת רוזנר נספתה כמובן בשואה ודובקו מצא את הכסף הרב הזה. הוא ידע שזילונקה ואני עומדים לעזוב את רוסיה ולנסוע לפולין, ונתן לכל אחד מאתנו 5,000 זלוטי. השארנו לו כמובן את הדירה על כל אשר בה. וכך כמו שהיינו, כל אחד רק עם הבגדים שעל גופו (כי יותר לא היה לנו) הלכנו לכביש הראשי דרוהוביצקה שהוביל לעיר דרוהוביץ, שם חכינו לטרמפ.

אפשר היה אז לנסוע רק במשאיות צבאיות רוסיות. נהגי המשאיות היו עוצרים לאזרחים ולוקחים אותם בתשלום של רובל או זלוטי אחד עד לעיר דרוהוביץ. כך היו החיילים מרוויחים כסף, אבל לנו זה היה טוב מאוד, וכך הגענו אחרי נסיעה של

כחצי שעה לעיר דרוהוביץ. זו הייתה עיר גדולה יותר מבוריסלב, עיר מחוז. שם קנינו לנו קצת מזון. שוב לא היו חנויות פרטיות, אבל אצל החיילים הרוסיים אפשר היה לקנות הכול. אני זוכר שקנינו שתי ככרות לחם ומעט שום, וכך שוב עמדנו בדרך המובילה לעיר לבוב כדי לתפוס שוב טרמפ, ובאמת שוב הזדמנה משאית צבאית אשר נהגה הסכים בשכר 5 זלוטי לקחת אותנו עד לבוב.

שם החלטנו ללכת לתחנת הרכבת ולנסות למצוא רכבת לכיוון מערב, ללובלין. בתחנת הרכבת עצרו אותנו חיילים ובדקו את תעודותינו. היות ולי היה מכתב פטור זמני מהצבא וזילונקה היה כבר מעל גיל 60 שחררו אותנו. ירדנו למטה לכיוון פסי הרכבת ואמנם על הפסים עמדה שיירה גדולה של קרונות, פלטפורמות עמוסות ציוד צבאי רב, תותחים, טנקים, דז'יפים והרבה חיילים. שאלנו את החיילים אם אפשר להצטרף אליהם, קיבלנו רשות, וכך עלינו על אחד הקרונות. על הקרון הפתוח היו שני תותחים ושלושים חיילים רוסיים, ביניהם שני יהודים שסיפרו לנו שפניהם מועדות למערב, לברלין. כך היו אומרים אז כולם: קדימה על ברלין.

מאוחר בלילה התחילה השיירה לזוז. נסענו כך כל הלילה. דיברנו וסיפרנו לחיילים הרוסיים וכמובן גם לאותם שני החיילים יהודיים, על כל אשר עבר עלינו בזמן הגרמנים. סיפרנו להם שאנו רוצים להגיע ללובלין. לפנות בוקר עצרה הרכבת בתחנת הרכבת פשמישל, זה היה הגבול אז בין רוסיה לבין פולין. בדרך כלל היו בודקים שם מי עובר את הגבול, אבל היות ונסענו בשיירה צבאית לא חשב אף אחד לבדוק את השיירה וכך אחרי עמידה שם כשעתיים זוהי הרכבת ואנחנו כמובן עליה, הלאה.

לפנות ערב הגענו לעיר רוזבדוב בפולין, שם אמרו לנו הרוסים כי עלינו לרדת ולעבור לרכבת אחרת הנוסעת לכיוון לובלין כי הם ממשיכים לכיוון אחר. ציידו אותנו בארבע ככרות לחם וכמה קופסאות שימורים וכך נפרדנו מהם בתודה באותו לילה ברוזבדוב. באותה תחנת רכבת רוזבדוב באותו לילה ראינו רכבת נוסעים, פתאום רכבת נוסעים, ואמרו לנו שהיא נוסעת ללובלין. עלינו לקרן ריק לגמרי. למעשה כל הקרונות היו ריקים, וכך באותו לילה זוהי הרכבת ואנו בקרון, עיפים עד מוות, ישנים.

התעוררנו בבוקר כשהרכבת עומדת כך סתם באיזה שדה. לא ידענו איפה אנו נמצאים. יצאנו לשאול והתברר לנו שזה סוף הנסיעה. לפנינו היה גשר מפוצץ, כך שהרכבת לא יכלה להמשיך ללובלין. התברר לנו שבסך הכול אנו מרוחקים 3 ק"מ מלובלין. החלטנו ללכת ברגל וכך עשינו. התרחצנו על שפת הנהר, אכלנו ארוחה טובה והתחלנו ללכת וללכת. אחרי שעה הגענו לעיר לובלין. המון המון אנשים, רעש גדול, הרבה חיילים רוסיים אבל גם הרבה חיילים פולניים.

מהר מאוד התברר לנו שהחיילים הפולניים ברובם, בעיקר הקצינים, הם יהודים, הם החליפו את שמם היהודי עוד שם ברוסיה בשם פולני כדי שיוכלו להתקבל לצבא הפולני ובצורה כזו לעזור את רוסיה ולהגיע לפולין, הביתה.

אחרי הסכם רוסייה עם הגנרל הפולני סיקורסקי שוחררו כל הקצינים הפולניים וגם הרבה אזרחים פולניים וביניהם המון יהודים, שהיו כלואים במחנות עבודה או בבתי סוהר וגם כאלה שחיו ברוסיה. לכולם הייתה הזדמנות להירשם ולהתגייס לצבא הפולני, שנקרא אז "ארמיה קושצ'וֹבסקה". זו הייתה דיביזיה ראשונה של צבא פולני על אדמת רוסייה אשר עם התקדמות הצבא האדום מערבה לכיוון פולין, הלך בעקבות הצבא הרוסי ושלט אחרי כן בפולין כצבא וכממשלה גרורה של רוסייה.

כך גם הקימו את הממשלה הזמנית הפולנית בלובלין. כל השרים היו קומוניסטים מסורים לרוסיה, ובראשם כנשיא עמד ביירוט, הנשיא הפולני הראשון בממשלה הזמנית, שנקראה אז "קומיטט ויזוולניה נרודובי". היה גם שר יהודי והוא ד"ר זומרשטיין. למרות היותו יהודי וציוני בחרו בו משום מה, הוא כיהן כשר לפיצויים אחרי המלחמה.

כך הגענו בימים הראשונים של שחרור לובלין מעול הגרמנים, מר זילונקה ואני ללובלין העיר הגדולה ולי, זרה לגמרי. ברחוב הלכנו והרהרנו לאן פונים. ניגש אלי איש אחד ושאל אותי "אמך"? ברגע הראשון לא הבנתי מה הכוונה, אבל תכף תפסתי. "עמך" בעברית הוא "עם שלנו", יהודי. מהר עניתי לו כמובן שאני יהודי והתחלנו לדבר בינינו הוא סיפר לנו שקיים באמת בלובלין ברחוב לוברטובסקי "קומיטט זידובסקי", ארגון יהודי, במשרד גדול שבו מתקבצים כל היהודים מלובלין ומהסביבה ומקבלים שם גם עזרה והכוונה. הודינו לו וכמובן שמנו את פעמינו לאותו כיוון של המשרד היהודי. הגענו לשם לקראת הצהריים ומה רבה הייתה הפתעתנו: היו שם חדרים מלאים יהודים. דיברו בכל שפות העולם המון יהודים מכל ארצות אירופה. נכון שהמשרדים היו די מסודרים והיה סדר למופת. פקידת מודיעין שכיוונה אותי לפקיד מיוחד אשר רשם אותנו. קיבלנו פתק לקבלת ארוחות חמות ומקום לינה בבית על שם פרץ.

כשיצאנו מהמשרד ראינו לוח מודעות ועליו כל מיני הודעות של אנשים שהיו מחפשים אנשים אחרים. גם אני תליתי מודעה ובה שמי וכתובתי בבית פרץ, אם מישהו מעוניין בי, אולי יגיעו מישהו מבוריסלב, יוכל למצוא אותי בבית פרץ. הלכנו לאותו "בית פרץ". לא רחוק משם הייתה מסעדה אשר בה, לפי הפתק קיבלנו ארוחה חמה וטובה. הגענו לבית פרץ. שם חילקו לנו שתי שמיכות לאיש וחדר שבו מקום לארבעה אנשים ומיטות שדה. בערב קיבלנו במקום ארוחת ערב ועייפים הלכנו לישון. בלילה, בערך בשעה 12:00 שמעתי קריאות: "מרקל, מרקל מבוריסלב". שהתעוררתי ראיתי לפניי חייל פולני שסיפר לי שקרא את מודעתי בארגון היהודים. הוא עצמו מהעיר בוריסלב ושמו דונוי שיף. השם היה מוכר לי, כי אשתו הייתה יחד אתי בלאגר בבוריסלב בזמן הגרמנים, בזמן שבו דונוי שיף היה ברוסיה. כעת התברר לי שחזר מרוסיה כמו אחרים – כחייל פולני. הוא שאל אותי מה אני יודע על אשתו. סיפרתי לו שמה שידוע לי שהיא נשארה בחיים וכעת נמצאת בבוריסלב. הוא אמר לי לעזוב את בית פרץ וספר לי שבלובלין נמצא שכן לשעבר שלי מבוריסלב, איציק טפר, אשר גם הוא גויס בשנת 1939 לצבא האדום וכעת נמצא בצבא הפולני כקצין והוא מפקד ב"דום זולניזה" ("בית החייל") והוא מנהל גדול שם בבית החייל בלובלין. שמחתי מאוד על כך שאיציק טפר נמצא כאן, בלובלין. הכרתיו ממש טוב מהבית, גרנו באותה חצר, רק שהוא היה מבוגר ממני

בשבע שנים. הוא הכירני מאז היותי ילד. כמובן שגם אני הכרתי היטב את משפחתו, הוריו, אחיו ואחיותיו.

נפרדתי ממר זילונקה, אשר הקשר אתו נשאר כל הזמן וכך באמצע הלילה הלכנו לאותו "בית החייל", כשני ק"מ הליכה. הגענו לשם בסביבות השעה 2:00 בלילה.

איציק טפר כמובן עוד לא ידע כלום. הערנו אותו בלילה, וכשראה אותי עם דוניו שיף כמעט התעלף. אני הייתי בשבילו ראשון האנשים מהעיר בוריסלב אחרי כחמש שנים שבהן לא שמע כלום על העיר עצמה, תושביה, מה קרה בה בזמן המלחמה וכמובן על משפחתו. אחרי שהתאושש, ואחרי שסיפרתי לו בקצרה על זה שנשארת בחיים בבוריסלב אחרי כל המלחמה הזאת, ישבנו כל הלילה ממש על הרצפה שם בבית החייל, איציק, שיף ואני, וסיפרתי על כל אותן שנים, החל משנת 1939, בה גויסו שניהם, איציק ושיף, נשלחו לרוסיה ומאז לא ראו ולא שמעו שום דבר עד לרגע זה מה עבר על כל העיר, ובעיקר על יהודיה.

וכך דיברתי והם שמעו, ושלושתנו בכינו.

סיפרתי למשל, לאיציק איך בשנת 1941, עם פרוץ המלחמה בין הרוסים לבין הגרמנים, שרפו הרוסים את כל הבתים על יד קופלניה ווסקו, איך ביתם נשרף גם הוא, איך אביו נפל ושבר את רגלו ולמרות האש הוצאנו אותו מהבית וסחבנו אותו רחוק מהמקום, עד לנובי שווייט, ושם ביקשנו מהרופא היהודי הרמלין לטפל ברגלו. ושוב כל הסיפור על הריגה, על הגטו, איך תפסו את אביו, אמו ואחותו. איך נשלחו כולם לבלוזין. ושוב על הגטו בבוריסלב, על החיים הקשים של הלאגר. וכך ללא סוף עד אור הבוקר ישבנו, והם רצו לשמוע עוד ועוד.

וגם לשיף סיפרתי על אשתו וכל הקורה לה בזמן הגרמנים. איציק טפר, כמו כל היהודים, המיר את שמו לפולנית והפך לאיגנצי טפרובסקי, שם המצלצל כפולני.

מאותו לילה שדונקו שיף הביא אותי ל"בית החייל", לאותו איציק טפר נשארת כבר שם עם איציק כל הזמן. מפקד "בית החייל" היה גם הוא יהודי רב סרן זבלודובסקי. כמעט כל הקצינים היו יהודים עם שמות פולניים, כולם חזרו מרוסיה. ב"בית החייל" הייתה תנועה גדולה מאוד. זה היה ממש "בית החייל": היה בו אנסמבל קאמרי, תזמורת קאמרית וסימפונית ותזמורת כלי נשיפה, כמובן על טהרת החיילים, תיאטרון, שחקני תיאטרון, זמרים, זמרות. הייתה תזמורת קטנה של שבעה נגנים שנקראה "השביעית שלנו". ערב ערב היו שם הצגות לחיילים. במשך הזמן נערכו הצגות גם לאכלוסיה האזרחית תמורת תשלום, לחיילים הייתה תמיד כניסה חופשית. עבדו שם במאים, תפאורנים, חייטים. בכלל היה זה בית חרושת אחד גדול. היה כמובן מטבח לכל הסגל, כולל כל החיילים ששרתו ב"בית החייל", עם חדר אוכל גדול מאוד. הייתי כמובן מיד הראשון (בהסכמת מפקד בית החייל, זבלודובסקי) שהשתייך לסגל הבית, למרות שלא הייתי מגויס, לא הייתי חייל, גם לא שיניתי את שמי - להפך: כולם ידעו שאני יהודי ולכן כולם רצו לעזור לי, גם היהודים כמובן, אבל גם הגויים, הפולנים. כאן לא היו אוקראינים, רק פולנים וכולם ללא יוצא מן הכלל, היו טובים אלי מאוד.

מובן שארוחות בוקר, צהרים וערב אכלתי בחדר האוכל, יחד עם כולם. בערבים הייתי יושב ורואה את כל ההצגות. ישבתי גם בחזרות, הייתי ממש בן בית, יודע הכול.

האמת היא שלכל הקצינים, שהיו עסוקים מאוד בעבודתם, לא היה זמן לסידורים אישיים. באותה תקופה המלחמה בגרמנים נמשכה. הצבא האדום שחרר את חצי פולין מעול הגרמנים ועמד על נהר בוג, במרכז פולין, לפני ורשה, שעדיין שלטו בה הגרמנים, וצפונה נכבשו הערים ביאליסטוק וגרודנו דרומה יותר, ליד הנהר ויסלה לפני קרקוב, שעדיין גם שם היו הגרמנים. מהערים הגדולות בפולין שוחררו עד עתה, אוגוסט-ספטמבר 44, כמובן לובלין, בירתה הזמנית של פולין, פשמישל, ירוסלב, ובצפון גרודנו וביאליסטוק. משום מה נעצרו הרוסים בכל החזיתות עד סוף שנת 1944, איני יודע את הסיבה לכך.

בעיר לובלין היה מאוד צפוף בתקופה זו. הגיעו לעיר הרבה פליטים יהודיים מכל המחוזות. שטח העיר עצמה לא היה גדול. היה בה הרבה צבא רוסי ופולני, כך שהצפיפות הייתה ממש בלתי נסבלת. דירה או חדרים בכלל אי אפשר היה להשיג. קצינים או אפילו שלושה בחדר היו אצל משפחות, זאת אומרת שהצבא היה מחרים אצל משפחות חדר אחד בדירתם למגורי קצינים. בלובלין היה גם בית ספר לקצינים, בית ספר לסמלים, כך שהצפיפות בעיר הייתה נוראה. נוסף לזה הממשלה, ובכלל המדינה, הייתה בראשית התפתחותה.

אותי כאזרח וכיהודי היו מנצלים לכל מיני שליחויות, קניות, סידורים. זוכר אני, למשל היה אלוף משנה אז חבר גרוש, כמובן יהודי, אישיות דגולה, קצין גבוה, ראש מנגנון הביטחון הראשי של המדינה. אמו של אותו יהודי הגיעה מרוסיה והיה צריך לסדר אותה. נו, איך יכול אלוף משנה פולק לקבל ברכבת את אמו היהודיה? גם זמן לא היה לו לזה. אחרי כן כל מיני סידורים, רשימות, איזה חדר בעבורה וכו'. לכל זה היו פונים אלי ואני הייתי מסדר דברים כאלה. וכך הייתי לי בשקט ובשלוה בבית החייל כמה חודשים. עם זילונקה הייתי נפגש מדי פעם. הוא לא מצא אף אחד ממשפחתו בחיים. הוא שכר לו חדר בכסף רב. התברר שביתו שבלובלין נשאר שלם, ובתוך המרתף קברו אוצר לפני שעזבו את הבית, כך שמבחינה כספית היה מסודר לכל החיים.

בסוף שנת 44 ובתחילת ינואר 45 התחילו הרוסים באופנסיבה מחודשת נגד הגרמנים וכך כבשו את העיר לודז' והתחילו להתקדם גם לכיוון ורשה, שנכבשה בינואר 45. בלובלין נפגשתי עם שני יהודים, גם הם אנשי בוריסלב, ששרתו בצבא הפולני וכמובן כמו כולם היו ברוסיה ושם התגייסו לצבא הפולני. אחד מהם היה סמל ראשון וחובש בסיירת ארמיה קושצ'וֹבסקה, יעקב רייטר שמו. השני דוד אינגבר, רב-טוראי. מצאתי אותו פצוע בבית החולים בלובלין. אחרי יציאתו לקחתי אותו אלינו לבית החייל ושם נשאר לחיות אתנו. יעקב רייטר היה מגיע אלינו ללובלין אחרי כל פעולה צבאית מוצלחת כי אז היה מקבל כמה ימי חופשה. פעולתם הייתה לתפוס חיילים גרמניים לשבות אותם ולהביאם לצד הפולני של החזית כדי לסחוט מהם אינפורמציה. פעולה כזאת הייתה קשה מאוד ומסוכנת, כך שתמיד, אם חזרו חיים, היו מקבלים חופש.

אחרי כיבוש לודז' עבר כל הסגל הבכיר של בית החייל מלובלין ללודז'. מובן שסגל העובדים אשר החזיק את "בית החייל" בלובלין נשאר, אבל הבכירים עברו ללודז' ושם פתחו "בית החייל" חדש. שוב הממשלה וכל הבחורים היו בלודז' בהמתנה לקראת כבוש ושחרור ורשה כדי לעבור שוב לורשה ולהכריזה כבירת פולין. בינתיים הכל המתין בלודז'. באחד מימי ינואר 45 הגיע אלי ללודז' אותו יעקב רייטר, וסיפר לי כי היה בקרקוב ושם פגש אישה אחת ניצולת אושוויץ מבוריסלב ושמה הודלה לבלנג. היא סיפרה לו שאמי נשאה כנראה בחיים באושוויץ. אחותו גם היא הייתה יחד אתנו בקרונות שנסעו לאושוויץ מבוריסלב ביולי 44, אבל לפי אותה הודלה לבלנג היא נספתה באושוויץ. וכך הביא לי יעקב רייטר בשורה טובה שאמי נשאה בחיים באושוויץ. זה היה כמה ימים לאחר שחרור אושוויץ. רב-סרן זבלודובסקי צייד אותי מיד במכתב רשמי מאת ממשלת פולין ובו כתוב שאני נוסע לאושוויץ לחפש את אמי וממשלת פולין מבקשת מכולם שיתנו לי בדרך כל עזרה שתידרש לי, בתחבורה, מזון וכו'. זה היה דבר חשוב מאוד באותם זמנים, הרי המלחמה עוד נמשכה, הכוחות הרוסיים הדפו את הגרמנים מערבה בכוון ברלין. בלילות אסור היה להימצא ברחובות. וכך הלבישו אותי במדי קצין פולני, עם אישורים שהעידו על זהותי, ואותו מכתב חשוב מאת ממשלת פולין.

כבר ארגנו רכבת מסחרית מלודז' עד קרקוב, מרחב של בערך 600 ק"מ וכך נסעתי כל היום והלילה עד שהגעתי לקרקוב. בתחנת הרכבת בקרקוב, כקצין צבא פולני, היה לי קל מאוד להסתדר. פגשתי במקרה יהודי שגר כבר בקרקוב. הוא היה אחד מניצולי טרבלינקה, אדמונד שמו. הוא הזמין אותי לביתו וכשסיפרתי לו שאני נוסע לאושוויץ לחפש את אמי ביקש שבדרך חזרה אבוא עם אמי לבקרו ולנוח בביתו בקרקוב, קיבלתי את הזמנתו.

המרחק מקרקוב לאושוויץ היה כ 60 ק"מ. רכבות לא נסעו אז לאושוויץ כי הגשרים היו מפוצצים, כך שהייתה רק אפשרות אחת להגיע לאושוויץ - סוס ועגלה. שכרתי עגלה וכקצין שילמתי 1,000 זלוטי. זה היה אז הרבה כסף בעבור נסיעה לאושוויץ. יצאנו למחרת בבוקר, זה היה בדיוק שבוע ימים לאחר שחרור אושוויץ.

נסענו כל היום. בדרך היינו עוצרים בכפרים פולניים ובכל כפר הייתי פונה למין "קצין העיר" כזה, או קומנדנט צבאי של הכפר, לא חשוב אם היו אלה חיילים רוסיים או פולניים. לפי המכתב שבידי היו כולם עוזרים לי, נותנים לנו אוכל גם לעגלון ולסוס. הגענו בערב עם חשכה לאושוויץ גם שם בכפר קיבלתי מקום לינה אצל פולני אחד עם אוכל כמובן לי ולעגלון, וגם מקום לסוס. למחרת בבוקר נסענו למחנה אושוויץ. לפני המחנה המפורסם ראיתי את הכניסה והשער המפורסם עם הכתובת למעלה Arbeit macht frei.

נכנסנו לתוך המחנה. שני חיילים רוסיים שמרו בשער, ושוב לפי המכתב שלי, נתנו לנו להיכנס בלי שום בעיות והובילו אותי למפקד המחנה, הגנרל הרוסי (שאיני זוכר יותר את שמו היום). התייצבתי לפניו כמובן שוב כקצין בצבא פולין. הראיתי לו את המכתב מאת הממשלה שלי, וזה היה דבר יחיד במינו, בן הגיע לפי שמועה שאמו נשאה בחיים שם באותו מחנה השמדה מפורסם אושוויץ.

קיבלוני יפה מאוד. אמרו לי שלא אמהר, סיפרו לי שיש כמה בלוקים עם נשים שנשארו בחיים, אבל כל יום מתות די הרבה מהן, חלקן ממחלות, חלקן קיבלו אוכל, התנפלו עליו ונפטרו משום שמערכת העיכול שלהן לא הייתה מסוגלת לקלוט אוכל רגיל. וכך יצאו אתי יחד כל הקצינים הרוסיים שהיו אז במפקדה, ביניהם גם בחורות חיילות רוסיות שעבדו בצבא הרוסי כחובשות. כל המחנה קם לתחייה לידיעה כזאת, שבן בא לחפש את אמו.

לא היו קיימות אז מצלמות או טלוויזיה.

כמה עשרות חיילים ליוו אותי מבלוק לבלוק. בין הבלוקים היה גם בלוק אחד ושם הובילו אותי, מלא משקפים, בנין גבוה מאוד, כולו מלא משקפים. בלוק אחד היה מלא כולו מזוודות, בלוק אחר היה מלא כולו שערות בני אדם. היה קשה מאוד לראות את זה. ביקשו ממני להיכנס לבלוק אחד אשר בו הו מסודרות גופות של נשים אשר מתו ביום האחרון, אולי אוכל לזהות בין הגופות את אמי. קשה לתאר תמונה כזאת, עשרות חיילים נכנסים אתי לבלוק גדול ועל הרצפה גויות נשים ללא עשרות בראשיהן. רואים רק עצמות, עור על עצמות, תמונות שלא יכולים לשכוח.

וכך שוב התקדמנו מבלוק לבלוק. בבלוק מספר 10 הקדימו אותי כמה חיילים, נכנסו לאותו בלוק 10, צעקו שם "מרקל" ואישה אחת אמרה ששמה מרקל. לא רצו להגיד לה מיד שבנה ישנו כאן ובא לחפש אותה, כי פחדו שהיא עלולה לקבל שבץ מרוב שמחה. לכן סיפרו לה רק שהגיע מברק מהבן, שהוא בדרכו אליה. מובן ששמחתה הייתה גדולה. מובן שמיד רצו אלי וסיפרו לי שאמי נמצאת בבלוק 10 ושוב ביקשו ממני לחכות כמה זמן, כי סיפרו לה שאני בדרך. ההתרגשות הייתה גדולה מאוד. לא יכולתי יותר להתאפק וכעבור כחצי שעה נכנסנו לאותו בלוק, הגנרל ואני, ולקחו גם רופא צבאי. נכנסנו ראינו בלוק גדול ולצדי הקירות דרגשי עץ דו-קומתיים, ללא שום שמיכות, סדינים או מזרונים, ושוכבים שם יצורים דומים לבני אדם. ועל דרגש אחד כזה שכבה אמי ולידה גופת אישה שנפטרה בינתיים בשכבה כך ליד אמי. התברר לי אחר כך שזו הייתה יהודיה מיוגוסלביה.

מובן שאימא הכירה אותי מיד. האמת היא שגם אני הכרתי אותה מיד, למרות שהייתה קרחת. כל הראש היה מגולח, הגוף היה מצומק, משקלה היה 32 ק"ג. לפנים הייתה אישה בריאת גוף. אין מלים בפני לספר על הרגע הזה, פגישה שכזאת, בן פוגש את אמו על דרגש עץ במחנה אושוויץ. מובן שבכיתי, אני וכל החיילים הגיבורים הגדולים האלה, אשר עברו את כל הגיהנום מרוסיה עד כאן, את כל החזית הנוראה הזאת מסטלינגרד עד אושוויץ. כולם ללא יוצא מן הכלל, פרצו בבכי, כי גם להם היו אמהות, נשים וילדים. וכך עמדנו כולנו ובכינו. אף אחד לא היה יכול להוציא הגה מפיו. זו הייתה תמונה שאי אפשר לתאר.

התברר שאמי הייתה חולה. היא לא יכלה לעמוד על רגליה. הגרמנים הוציאו אתה את כל האנשים לפני כניסת הרוסים והובילו אותם במצעד המפורסם. היום אנחנו יודעים הכול על ההליכה הזאת בחורף הקשה, ברגל, בשלג. כך הובילו את המסכנים. אמרו להם שמי שלא ילך ויעזוב את הלאגר ישרפו אותו. אלא שהיו אנשים שבגלל מחלה לא יכלו לקום מהדרגשים שם בבירקנאו כדי ללכת, פשוט היה

להם חום גבוה. ביניהם גם אמי, אשר לא יכלה לקום על רגליה. בלית ברירה נשארה לשכב על הדרגש ואמרה שישרפו אותה, אין ברירה, היא לא יכולה לקום. אבל הרוסים כבשו מהר את המחנה, כך שהגרמנים, אותם שנשארו כדי לשרוף את הנותרים, פשוט לא הספיקו לשרוף אותם, וכך נשארו בחיים, וביניהם אמי. הרוסים העבירו את אותם חולים מבירקנאו אשר היו בצריפי עץ וזה הרי היה ינואר וקור גדול, העבירו אותם לאושוויץ, לאותם בלוקים גדולים בנויים מלבנים.

וכך אני עומד ומסתכל על אימא שלי, וכמעט חושב שזה חלום, מה יש לדבר – זה היה רגע גדול מאוד. החיילים הביאו בגדי נשים לאמי, הוציאו אותה על אלונקה עד העגלה שבה באתי לאושוויץ, הושיבו אותה בפנים. לשמחת אמי לא היה גבול. כל האנשים שהיו אז במחנה יצאו החוצה ללוות את אמי ואותי לעגלה המחכה, כולם בכו משמחה. נפרדתי בלבביות מכולם, הודעתי למפקד הרוסי וכך התחלנו לנסוע בדרך חזרה לקרקוב. ושוב היינו עוצרים בדרך אצל אותם פולנים אשר ביקרנו בדרך לאושוויץ, שם קיבלנו אוכל לכולנו. נחנו ושוב המשכנו. הגענו שוב בערב לקרקוב. נסענו מיד לבית אותו יהודי אשר הזמינני אליו. שם נשארו יומיים ואחרי כן לקחתי את אמי לתחנת הרכבת. מובן שנשאתי אותה על הידיים כי לא יכלה ללכת. וכך העליתי אותה שוב על רכבת הנוסעת מקרקוב ללודז.

אחרי נסיעה של יום הגענו סוף סוף ללודז', לדירתי. גרתי בדירה יחד עם אותו דוד אינגבר שמצאתי בבית החולים בלובלין. באותו בית ברחוב פיטרובסקי בלודז' היה גר אתו חבר וידיד טוב, איגנצי טטפרובסקי. מובן שכולם באו לראות אותי, והעיקר את אמי, אשר הכירו אותה עוד מהבית.

למחרת שלח המפקד זבלודובסקי רופא צבאי, אשר בעזרתו עשו לאימא את כל הבדיקות הרפואיות והצילומים. התברר שיש לה חוסר סידן בעצמות הרגל. זה הצריך טיפול ארוך וכך התחלנו לטפל באימא. העיקר שהיא נשארה בחיים. תוך כמה חודשים יכלה כבר ללכת בעזרת מקל. על אבי סיפרה לי אימא, שמיד כשהגיעו לאושוויץ שלחו את הגברים ימינה ואת הנשים שמאלה והיא לא ראתה אותו יותר מאז. אחרי חיפושים ממושכים, גם אחרי גמר המלחמה שהסתיימה ביום 5 במאי 1945, נודע לי רק שאבי נשלח מאושוויץ לאוסטריה, למטהאוזן, שם עבד בכרית אבנים, עבודה קשה, שהייתה מיועדת להריגת אנשים. כמוכן שנספה שם באחד הימים. עדים שהיו שם סיפרו לי שהוא התמוטט במסדר ביום האחרון של פסח 45, כשבועיים לפני תום מלחמת העולם השנייה.

שנה אחת נשאיתי בפולין, עד שאמי חזרה קצת לאיתנה, והתחלנו לתכנן את נסיעתנו לארץ ישראל. נסענו לגרמניה שם נתקענו עד שנת 48, שנת עלייתנו לארץ ישראל. הספקתי עוד לקחת חלק במלחמת הקוממיות.

היום אמי בת 89 זכתה לנכדים ולנינים ובריאותה שפירה.

תם ולא נשלם